

Varujan Vosganian: Cartea șoaptelor

Capitolele 7 și 8

Editura Polirom, Iași, 2009

Capitolul 7

- Nu vă atingeți de femeile lor, spuse Armen Garo. Și nici de copii.

Se strânseseră, unul câte unul, în sediul ziarului *Djagadamard* din Constantinopol, toți membrii misiunii speciale. Fuseseră selecționați cu băgare de seamă. Apoi din grup fuseseră păstrați doar cei care mai participaseră, fie pe cont propriu, fie în ambuscade, la astfel de acțiuni. „Nu am încredere decât în cineva care a mai ucis”, hotărâse Armen Garo. Primiră fotografiile ale celor pe care trebuiau să-i găsească în ascunzătorile lor. Ascunzători care puteau fi oriunde în Europa, de la Berlin și Roma până în stepele din Asia Centrală. Talaat Pașa, ministrul de interne, cu umerii lași și gâtul gros, un trup vânjos al cărui cap, cu bărbia pătrată și fălcile pregătite să sfâșie, era mai degrabă o prelungire a pieptului puternic. Iar în josul fotografiei pumnii săi, de două ori mai mari decât ai unui om obișnuit, îi exprimau agresivitatea. Lângă el, fragilă și cu trăsături delicate, deci cu atât mai nefirească, soția lui, cu talia strânsă în rochia albă și cu o pălărie cu dantelă, după moda europeană, atât de deosebită de fesul pașalei. Apoi Enver, mărunț, împins înainte de tocurele înalte ale cizmelor. Cu o privire semeată și cu degetele subțiri apucând marginile mustății, mândru de fireturile sale de comandant al armatei și care, căzându-i din abundență pe umeri și acoperindu-i pieptul îngust, căutau să-i acopere obârșia modestă de fiu al unei mame care, pentru a-l crește, se îndeletnicise cu o meserie dintre cele mai disprețuite în imperiu, aceea de spălătoareasă de morți. Într-una dintre fotografiile, brațul său subțire, vanitos și totuși timid, înconjura mijlocul subțire al soției sale, Nadjeh, prințesă provenind din haremul imperial, așadar fiică a sultanului. Iar în altă fotografie Enver, fiul spălătoresei de morți și ginerele sultanului, se căznea să rămână semeț, cu trăsăturile încremenite, între portretele idoliilor săi, Napoleon și Frederic cel Mare. Djemal Pașa, un fel de Lepidus în acest triumvirat războinic, cu o înfățișare comună și care, dacă nu

ar fi avut epoleții săi de ministru al marinei, ar fi putut trece cu totul neobservat, deși se căznea să țină pasul cu brutalitatea lui Talaat și cu semeția lui Enver. Apoi dr. Nazim și Behaeddin Şakir, ideologii Partidului Uniune și Progres, cei care avură ideea slobozirii din închisori a criminalilor și înrolarea lor în unități înarmate pentru a supraveghea convoaiele armenești și pentru a le măcelări, pe la răspântii. Despre femeile lor nu știm cât erau de frumoase, se arătau grăsuțe și cu părul negru, dar trăsăturile nu le deosebim, căci singurele fotografii care ni s-au păstrat din vremea tinereții lor le înfățișează cu chipurile acoperite de voaluri și plângând la căpătâiul soților lor, așezați în sicriu, după ce grupul justițiar își îndeplinise misiunea. Și ceilalți, Djemal Azmi, prefectul Trabizondei, Bahbud Khan Djivanşir... Armen Garo ridică fotografia lui Talaat și pe cea a lui Enver, însoțiți de soțiile lor. Îi privi pe fiecare: Solomon Tehlirian, Aram Yerkanian, Arşavir Şiraghian, Hraci Papazian, Misak Torlakian.

- Nu uicideți femeile, repetă. Și nici pe copiii lor.

Nu are importanță pentru noi data la care a avut loc această întâlnire. *Cartea șoaptelor* nu este o carte de istorie, ci una a stărilor de conștiință. De aceea ea devine translucidă și paginile ei sunt transparente. E drept că în *Cartea șoaptelor* sunt multe date precise privind chiar ziua, ora și locul. Condeii merge prea repede și, uneori, se hotărăște să mai zăbovească în așteptarea mea și a cititorului, iar atunci detaliază mai mult decât e necesar. Fiecare cuvânt în plus lămurește dar, tocmai de aceea, împuținează.

Așadar, chiar dacă am șterge din *Cartea șoaptelor* orice înșiruire de ani și socoteală a zilelor, ea și-ar păstra toate înțeleșurile. Lucruri de acest fel s-au întâmplat întotdeauna și oamenilor de pretutindeni. De fapt, *Cartea șoaptelor*, în miezul ei, rămâne aceeași pentru oricare timp, ca un coral de Johann Sebastian Bach, ca o poartă îngustă prin care oamenii trec, aplecându-se ori strângându-se unii într-alții.

- Întâi de toate, ne-au ucis poetul, spuse Şavarş Misakian.

Sediul ziarului scăpase ca prin minune de dezastru. De altfel, pentru toți armenii din Capitală, după măcelul pornit în 24 aprilie 1915, când sute de intelectuali au fost arestați, iar cea mai mare parte uciși, revocarea ordinului de deportare a fost socotit un miracol. Ei urmau să împărtășească destinul celorlalte comunități armene, alungați din casele lor, jefuiți de tot ce aveau,

dar având o soartă mai grea, căci spre deosebire de armenii din Van, Sivas sau Adana, ei ar fi trebuit să traverseze în convoaie tot podișul Anatoliei spre deșerturile Siriei unde, dacă nu ar fi fost deja masacrați de trupele de criminali eliberați și înarmați ori de bandele nomade de kurzi sau ceceni, urmau să moară de foame și de frig în întinderile de corturi improvizate, în deșertul unde arșița zilei și gerul nopții își împărțeau în mod egal victimele.

Interzis în anul 1915, organul central de presă al Federației Revoluționare Armene și care se numea pe atunci *Azadamard*, reapăru în 1918 sub acest nou nume, dar care îl evoca pe cel dintâi, „*Djagadamard*”. Șavarș Misakian fusese pe vremea aceea redactor-șef și se reîntorsese pentru a-și lua funcția în primire. Stătea într-un colț, el nu făcea parte din Misiunea specială, dar avea o autoritate care lui Armen Garo și lui Natan Șatali le era necesară. O autoritate pe care n-o dădea statura lui ci tocmai, cu umărul stâng aplecat și cu capul strâmb, lipsa oricărei semeții. Infirmitatea lui impunea celorlalți, ea amintind de îndărătnicia cu care rezistate torturilor în închisoarea militară în care fusese întemnițat în martie 1916 și unde, câteva luni mai târziu, se smulsese din mâinile schingiuitorilor săi, aruncându-se spre curtea interioară de la cel de-al treilea etaj al închisorii. Supraviețuise gravelor răni și fusese eliberat la 27 noiembrie 1918, o dată cu ocuparea capitalei de către trupele aliate, dar trupul său, cu oasele zdrobite, luase asupra sa strămbătățile lumii, amintind că se mântuise de frica de moarte.

Ei știuseră că pentru a-i putea nimici, ca popor, trebuie numaidecât ucis Poetul. Pentru un popor oprimat și amenințat, Poetul devine conducătorul. Daniel Varujan a fost arestat, împreună cu ceilalți intelectuali în 24 aprilie 1915, A fost legat de un copac și ucis cu pietre, apoi lăsat pradă animalelor și duhurilor nopții. Unele legende spun că este viu și, în timpul incendiului din Smirna, unii povesteau că i-au văzut pentru o clipă chipul în oglinzile arzând. Singurul lucru pe care îl putem dovedi în aceste legende privind învierea lui Daniel Varujan este că, știindu-se locul în care și-a îndurat patimile, legat de trunchiul unui copac, așadar pe o cruce vie, nu se cunoaște locul unde i-ar putea fi mormântul., Având dovada morții sale și chiar numele călăului său, Oguz Bey, căpetenia din Cianguiri, dar neavând știre despre mormântul său, putem să ne lăsăm ispitiți de gândul învierii sale.

Alții dintre cei arestați în 24 aprilie, ca de pildă cei doi membri ai Parlamentului, deputatul de Constantinopol, Krikor Zohrab, și cel de Erzerum, Vartkes Seringhilian, au ajuns până la deșerturile siriene, la Urfa, apoi la Alep. Despre ei ne vorbește Roessler, consulul german din Alep, într-o scrisoare adresată ambasadorului german Waggenheim: „Zohrab și Vartkes efendi se găsesc la Alep și fac parte dintr-un convoi cu destinația Diarbekir. Pentru ei asta înseamnă moarte sigură: Zohrab e cardiac, soția lui Vartkes tocmai a născut.” Despre cele mai multe crime petrecute în copilăria bunicilor mei știm nu atât din mărturiile supraviețuitorilor, cât mai ales din lăudăroșiile ucigașilor. Sfiala celor care mor, prin comparație cu trufia celor careucid. Astfel aflăm că au fost spintecați cu baionetele, creierii lui Vartkes au fost zburăți cu focuri de armă, iar capul lui Zohrab a fost sfărâmat cu pietre. Trupurile au fost apoi ciopârțite și părăsite. Chiar dacă cineva s-ar mai fi ostenit să îngroape morții numeroși ai acelor zile, nu ar fi putut din ceea ce rămăsese să-i recunoască.

Dar lumea merge înainte. Locul în care Daniel Varujan a fost ucis se numește Tuna. Înainte de a fi luat de lângă ceilalți, poetul a spus: „Aveți grijă de fiul meu care tocmai s-a născut. Să fie botezat Varujan”.

- Îl vom răzbuna și pe el și pe ceilalți, spuse Armen Garo, privind țintă la Șavarș Misakian. Tocmai de aceea nu vă atingeți de femei și de copiii lor. Noi nu suntem furi de morți și nici ucigași de femei.

Ședeau în primul cerc.

- Armen are dreptate, spuse Șavarș Misakian. Urmați pilda generalului Dro.

În vremea aceea Dro nu era general. Avea doar douăzeci și doi de ani. În februarie 1905 la Baku se porniră masacrele și durară trei zile. Câteva mii de armeni fură uciși de bandele tătare. Iar prințul Nakașidze, guvernatorul țarului, în ciuda avertismentelor și apoi a strigătelor de disperare ale populației armene, nu făcu nimic să o protejeze, mai mult chiar, furniză arme atacatorilor. Comitetul central al Federației Revoluționare Armene îi comunică atunci guvernatorului general Nakașidze că partidul l-a condamnat la moarte. Tânărul Drastamat Kanayan, pe care noi l-am întâlnit deja sub numele de generalul Dro, fu însărcinat să execute sentința.

În ziua hotărâtă, Dro aștepta alaiul guvernatorului pe o stradă îngustă, acolo unde garda călăreților cazaci nu putea înconjura caleașca princiară. Bomba pe care o avea pregătită fusese așezată cu grijă într-un săculeț și acoperită cu ciorchini de struguri. Văzând, însă, că prințul este însoțit de soția lui, Dro ezită și, în cele din urmă, renunță, mulțumindu-se doar să-i privească trecând pe lângă el. Rămase așteptând până la căderea serii. De această dată, la reîntoarcere, în caleașcă se afla doar prințul. Atunci când convoiul ajunsese în dreptul său, Dro aruncă desaga în caleașcă și o rupse la fugă. Fu o explozie teribilă, în care împreună cu Nakașidze fură spulberați mai mulți călăreți ai gărzii guvernamentale. Profitând de panică, Dro reuși să dispară, iar câțiva camarazi îl trecură, în aceeași noapte, frontiera turcă. Unde rămase nouă ani, până la începutul războiului.

- Dar în acea vreme Dro nu avea cum să-și imagineze ce avea să se întâmple mai târziu, spuse Arșavir Șiraghian.

Nimeni nu-și putuse imagina. Conducătorii armenilor îi sprijiniseră pe Junii Turci să vină la putere, socotind că ei vor pune capăt atrocităților sultanului sângheros Abdul Hamid. Vartkes efendi, viitorul deputat de Erzerum, îl ascunsese în locuința sa, în timpul contrarevoluției, pe Halil Bey, același care, mai târziu, va ordona uciderea sa. Și, amară ironie a sorții, dacă Dro socoti că o femeie nu are de ce plăti pentru păcatele bărbatului ei, treizeci de ani mai târziu, la Omsk, Stalin puse ca femeia lui Dro să fie omorâtă, împreună cu doi dintre copiii, tocmai pentru a plăti pentru faptele bărbatului ei.

- În Trabizonda, spuse Misak Torlakian, câteva sute de femei, împreună cu copiii lor și cu bătrânii care nu puteau merge au fost suiți pe plute și duși în largul mării. Femeile s-au bucurat, în toată nenorocirea aceea, când li s-a spus că vor face o parte din drum pe apă, fiind astfel cruțate de o osteneală în plus. Însă, a doua zi, plutele au fost reîntoarse goale la țărm. Femeile fuseseră înecate în mare. La fel s-a întâmplat la Unieh, la Ordu, la Kerasonda, la Tripoli, la Eleu și la Rize. Din satul meu Ghiușna toate femeile au murit. Nici una nu a ajuns cu convoaiele până la Meskene, la Rakka, la Ras-ul-Ain sau Der-es-Zor, ceea ce înseamnă că au murit toate pe drum, de foame, de glonț sau de cuțit.

- În vilayetul Kharput, spuse Solomon Tehlirian, în iunie, au fost omorâți notabili, apoi din orașe și sate au fost ridicați bărbații. Convoaiele au

fost alcătuite numai din femei, bătrâni și copii. La Arabkir, femeile au fost îmbarcate în luntre și înecate. Copiii armeni din orfelinatul german au fost înecați în lacul din apropiere. Femeile din Mesne, pornite spre Urfa, au fost ucise pe drum și trupurile lor au fost aruncate în râu. Pe drumul dintre Sivas și Kharput, corpurile femeilor mutilate și masacrate pe malul de răsărit al Eufratului au zăcut luni în șir pe marginea drumurilor sau în râpe. Erau prea multe ca să ajungă să le îngroape. Scheletele lor încă mai zăceau neîngropate la jumătatea lui 1916. Din aproape două sute de mii de suflete câte avuseseră convoaiele, doar o zecime au ajuns până la Ras-ul-Ain și Deir-Zor.

- Primele femei care au ajuns la Meskene, Rakka și Deir-Zor, spuse Aram Yerkanian, au fost cadavrele care pluteau pe Eufrat. Toată luna iulie a anului 1915, Eufratul a fost acoperit de cadavre umflate de apă, de capete, mâini și picioare, de-a valma. Apele fluviului erau roșietice, totul arăta de parcă atunci se născuse moartea.

Apoi cercul se lărgi.

- Prezența cadavrelor pe Eufrat continuă, spuse Roessler, consulul german din Alep. Cadavrele sunt toate legate în același fel, două câte două și spate în spate. Asta arată că nu e vorba de ucideri întâmplătoare, ci de un plan general de exterminare, conceput de autorități. Cadavrele reapar, tot mai numeroase. E vorba, mai ales, de femei și de copii.

- Peste șase sute de armeni, spuse Holstein, consulul german din Mosul, mai ales femei și copii explulzați din Diarbekir, au fost cu toții uciși în timpul transportării lor pe râul Tigru. Plutele au ajuns goale ieri la Mosul. De câteva zile pe râu plutesc cadavre și membre umane. Alte convoaie sunt pe drum și probabil că le așteaptă aceeași soartă.

- Prin Alep, spuse consulul Franței, Guys, trec, începând cu luna mai, convoaie de mii de persoane. După o ședere de două-trei zile, în locuri special amenajate pentru ei, acești nefericiți, cea mai mare parte femei și copii, primesc ordinul de a merge spre Idlib, Mâna, Rakka, Deir-Zor, Ras-ul-Ain, către deșerturile Mesopotamiei, locuri care sunt destinate, potrivit convingerii tuturor, să le fie mormânt.

- Mii de văduve, armence din vilayetul Van, spuse Jackson, consulul american din Alep, fără un singur bărbat adult, se apropie de Alep într-o stare

mizerabilă și pe jumătate goale. Acestea, ca și celelalte zece-douăzeci de grupuri care au mai trecut, sunt convoaie compuse din cinci sute până la trei mii de persoane, ducând după ele copii aflați într-o stare de mizerie indescritibilă.

Și din nou Roessler: „În legătură cu armenii din Kharput, mi s-a raportat că, într-un sat situat în sudul orașului, bărbații au fost separați de femei. Bărbații au fost măcelăriți și au fost lăsați astfel de o parte și de alta a drumului pe care femeile au fost nevoite să treacă.”

- S-ar putea crede, spuse Aram Andonian, cel care strânsese mărturiile supraviețuitorilor, că cei câteva sute de copii ai orfelinatului din Deir-Zor n-au existat niciodată.

Abia către sfârșit și la capătul drumului, autoritățile au găsit soluția la o problemă ce părea până atunci de nerezolvat: cum să ucizi fără să rămână în urmă trupurile celor morți. Nu pentru că asta i-ar fi făcut în vreun fel să se simtă vinovați, ci numai pentru că sutele de mii de trupuri îmbucătățite, cu pielea uscată și înnegrită în jurul oaselor, plutind pe apă sau zăcând în fundul prăpăstiilor, dincolo de efectul pe care-l găseau folositor și anume că priveliștile acelea umpleau de deprimare și pregăteau pentru moarte convoaiele care veneau din urmă, stânjeneau totuși circulația pe drumuri și pe calea ferată, îngălbeneau și îngroșau aerul cu miasmele morții, stârneau protestele arabilor care nu mai puteau folosi pentru băut apele râurilor și erau aducătoare de molime. Pentru înlăturarea tuturor acestor neajunsuri, uciderea copiilor din Deir-Zor a fost crima perfectă.

Orfanii, adunați din Meskene și din celelalte localități unde erau așezate tabere ale refugiaților, au fost mânați prin deșert spre Deir-Zor. Imaginați-vă un convoi cu sute de copii desfigurați, acoperiți de zdrențe și împleticindu-se, în picioarele goale prin arșița ori frigul deșertului. Cu umerii acoperiți de plăgi sângerând și colcâind de viermi, mânați din spate de călăreți care îi loveau cu biciul sau cu bastonul. Cei morți sau în agonie erau aruncați în căruțele care însoțeau convoiul. Locul unde au reușit să ajungă se numește Abuhahar. Doar trei sute de copii se mai puteau ține pe picioare, restul, cu brațele căzute în lături ori cu tălpile desculțe atârând, mai mulți decât cei care mai puteau merge, erau transportați în căruțe. La poalele munților de la marginea deșertului, soldații au oprit convoiul și căruțele au fost

descărcate pe câmp. Soldații au înconjurat locul, așteptând căderea serii. Și, odată cu înserarea, păsările deșertului. Atrase de mirosul de sânge, apoi unele de zborul celorlalte și mai apoi de vacarmul îngrozitor al croncăniturilor și de icnetul cărnii smulse de pe oase, vulturii și corbii deșertului se năpustiră asupra trupurilor care, chiar vii fiind, nu mai aveau nici o putere să se apere. Păsările ținteau mai ales ochii, obrații și buzele, cu atât mai ademenitoare cu cât trupurile se împuținaseră. Timp de două zile, păsările se lăsară, stoluri-stoluri, peste câmpul acela descărnat de la poalele munților, iar copiii fură lăsați pradă ciocurilor și ghearelor oțeloase și negre. Povestea au spus-o, îngroziți, arabii nomazi. Iar cel care i-a comandat pe soldați, caporalul Rahmeddin, a fost promovată, ajungând, neașteptat de repede, comandantul jandarmeriei din Rakka.

Ceilalți orfani care zăceau bolnavi și flămânzi în orfelinatul din Deir-Zor, au fost încărcăți în căruțe, într-o zi înghețată de decembrie, și porniți la drum. Muribunzii fură aruncați în Eufrat care, învolburat cum era în acea parte a anului, înghiți repede trupurile uscate. După un drum de douăsprezece ore prin deșert, fără nici un fel de hrană sau apă, comandantul convoiului. despre care știm că se numea Abdullah, dar îi plăcea să i se spună Abdullah pașa, găsi trei mijloace diferite exterminarea copiilor. Dar pentru că simțea în privirile soldaților și ale cecenilor care-l însoțeau o oarecare ezitare în fața șirului de copii despuiați, aruncați în căruțe, sau, cei mai mari, mărunțindu-și pașii în spatele convoiului, înșfăcă un băiețel de doi ani și-l arătă celorlalți: „Chiar și pruncul acesta, le spuse, trebuie, ca toți cei pe care-i găsiți de vârsta asta. Ucis fără milă. Va veni o zi când se va ridica, îi va căuta pe cei care i-au omorât părinții și va dori să se răzbune. Acesta e fiul de câine care într-o zi ne va căuta să ne omoare!” Și săltându-l de câteva ori în aer, îl izbi apoi cu furie de pietre, strivind astfel pruncul care nici măcar nu mai avu răgazul să geamă.

O parte din căruțe le așeză una lângă alta, înghesuind în ele câți copii puteau să încapă și în mijloc puse o căruță plină cu explozibil care, odată detonat, îi spulberă, îi transformă pur și simplu în funingine. Pe cei care nu mai erau în stare să meargă îi întinse pe câmp, presără deasupra iarbă uscată îmbibată cu petrol și le dădu foc. Iar pe ceilalți, care nu încăpură în căruțe, îi împinseră spre peșteri, gurile acestora fură astupate cu lemne și

ierburi cărora le dădură foc, sufocându-i și lăsându-le trupurile vinete și carbonizate în fundul peșterilor.

Dar nici cea mai perfectă crimă nu poate fi perfectă pe de-a-ntregul. O fetiță, pe nume Ana, s-a adăpostit într-un colț de peșteră unde, datorită unei crăpături din munte, nărilor ei prinseră o dâră de aer. Astfel ea supraviețui și ieși, când focurile se stinseră, după o zi și o noapte, și, după ce rătăci câteva săptămâni până la Urfa, găsi acolo câțiva armeni refugiați și le povesti despre uciderea pruncilor.

Iar din cel de-a treilea cerc se aude vocea lui Djemal Pașa, ministrul marinei, alarmat de numărul mare de cadavre care plutesc pe Eufurat. Și mai apoi indignat de faptul că traseele convoaielor pot perturba circulația pe calea ferată. Atunci au înțeles autoritățile turcești că, oricât de perfect ar fi fost imaginat sistemul de exterminare al armenilor, el avea totuși o imperfecțiune: în urmă rămân trupurile celor uciși. Imperfecțiune pe care Reșid Pașa, prefectul din Diarbekir caută s-o îndrepte pe cât îi stătu în puteri:

- Eufuratul are prea puțin de-a face cu vilayetul nostru. Cadavrele care plutesc pe râu provin, probabil, din vilayetele Erzerum și Kharput. Cei care mor aici sunt aruncați în fundul peșterilor sau, cum se întâmplă cel mai adesea, sunt stropiți cu petrol și arși. Rareori se găsește destul loc pentru a fi îngropați.

Ne reîntoarcem la primul cerc.

- Voi n-ați văzut locurile unde se reuniau convoaiele, spuse Hraci Papazian, sau mai exact ceea ce mai rămăsese din ele. La Deir-Zor. Mii de corturi făcute din zdrențe. Femei și copii goi și atât de slăbiți de foame încât stomacul lor nu mai primea mâncarea. Groparii aruncau în căruțe, laolaltă, morții și muribunzii, pentru a nu mai pierde vremea. Noaptea, de frig, cei încă vii îi puneau pe cei morți deasupra, să se încălzească. Pentru mame, cel mai bun lucru care se putea întâmpla era să se ivească vreun beduin și să le ia copilul și să-l scape din mormântul acela uriaș. Dizenteria făcea aerul irespirabil. Cîinii răscoleau cu boturile în burțile sparte ale morților. Numai în octombrie 1915, prin Ras-ul-Ain au trecut peste patruzeci de mii de femei, păzite de soldați, fără nici un bărbat în putere cu ele. Cruciada femeilor martirizate. Tot drumul, de-a lungul căii ferate, era presărat cu cadavre despicate de femei violat.

- Din cei un milion opt sute cinzeci de mii de armeni care locuiau în Imperiul Otoman, spuse pastorul Johannes Lepsius, cam un milion patru sute de mii au fost deportați. Din ceilalți patru sute cinzeci de mii, cam două sute de mii au fost scutiți de deportare, mai ales populația din Constantinopol, Smirna și Alep. Înaintarea trupelor rusești a salvat viețile celorlalți două sute cinzeci de mii care s-au refugiat în Armenia rusească, parte din ei murind acolo de tifos sau de foamete. Ceilalți și-au păstrat viața, dar au pierdut pentru totdeauna locurile natale. Din cei aproape un milion și jumătate de armeni deportați, doar zece la sută au ajuns la Deir-Zor, punctul final al convoaielor. În august 1916 ei au fost expediați spre Mosul, dar aveau să moară în deșert, înghițiți de nisip sau înghesuiți în grote în care, laolaltă, morți și muribunzi, li se va da foc.

Tăcură și cercurile se strânseseră în jurul lui Armen Garo. El privi spre Șahan Natali, spre Șavarș Misakian și apoi spre toți ceilalți. Luă fotografiile și întinse fiecareia din cei așezați în primul cerc, peotriva misiunii sale.

- Și totuși, repetă, obosit, nu uicideți femeile și copiii.

Locul în care trăiau li se părea întâmplător bătrânilor armeni ai copilăriei mele. Unora și timpul în care trăiau li se părea întâmplător, numai că timpul era mai greu de păcălit. Și tocmai de aceea timpul, ițindu-se din paginile albumelor cu poze, din hainele vechi ori printre subsuori, sfârși prin a-i transforma pe ei, unul câte unul, într-o întâmplare.

Locul nefiind, așadar, decât o convenție de care, atunci când împrejurările nu erau prea agresive, puteai face abstracție, bătrânii mei aveau fascinația spațiilor largi. Vorbeau de parcă puteau fi, în același timp, în mai multe locuri. Îi suspectez chiar, din acest motiv, că nu și-au prea luat viața în serios. Asta i-a ajutat, pesemne, să supraviețuiască atunci când părea cel mai greu lucru cu putință și trebuia să te zbați pentru a reuși, dar i-a și ajutat să moară atunci când nu prea mai era nimic de făcut. În loc să se plictisească ori să se resemneze, bătrânii armeni ai copilăriei mele preferau să moară.

În această privință, totuși, bunicii mei aveau atitudini diferite. Bunicul meu Setrak, tatăl mamei mele, părea să nu se plictisească niciodată. Fratele lui mai mare, Harutiun, murise de sabie în fața lui, și asta îi dăduse ocazia să fugă și să scape cu viață. Dat fiind că altcineva murise pentru ca el să

trăiască, socotea că, într-un anumit fel, viața pe care o trăiește nu e a lui sau e doar pe jumătate, e un fel de viață de împrumut. De aceea, altul murind pentru ca el să trăiască, reîntorcea această datorie pe care n-o putea plăti decât trăind, la rîndul lui, pentru alții. El trăia pentru fetele lui, Elisabeta, mama mea, și Maro, căreia îi dăduse numele surorii lui, îngropate în mormântul fără țărână din apele Eufratului. Trăia pentru a face daruri copiilor săraci, pentru a-i înzestra, înainte de nuntă, pe băieții de prăvălie, pentru a-i îmbrăca pe cei despuiți și a-i hrăni pe cei flămânzi. Dădu de mâncare prizonierilor armeni din armata sovietică, opriți la muncă în timpul ocupației germane. Încasă palme pe vremea guvernului legionar, pe motiv că ar fi evreu și numai crucea pe care o purta la piept îl salvă de neazuri și mai mari. Încasă palme după instaurarea guvernului comunist, pe motiv că ar fi legionar, și de această dată crucea pe care o purta la piept nu-i mai fu de nici un folos, ci dimpotrivă. Dar, cum zice Ecleziastul, pâinea așezată pe ape se reîntoarce, iar unul din prizonierii armeni pe care-i milostivise reapăru ca ofițer al Armatei Roșii, astfel încât roșeața din obrajii palmuiți și confiscarea magazinelor fură singurele lucruri rele care i se întâmplară, comuniștii lăsându-i una din case și arătându-i îngăduința de a nu-l trimite la pușcărie, ca un exploatare ce se afla. Că nu se putea dovedi pe cine a exploatat, asta e o altă socoteală, dar comuniștii nu se încurcau cu astfel de rafinamente. Pentru ei era destul că bunica purta blănuri, aveau pian în casă, mergeau vara la stațiune la Olănești, și, colac peste pupăză, bunicul organiza duminicile, la terasă, la „Pașa”, chefuri cu lăutari. Ajuns paznic de noapte la Liceul „Frații Buzești” din Craiova, bunicul meu Setrak a avut destul timp să mediteze, în nopțile nedormite, la toate acestea. Ca și la înștiințarea, prin 1942, că va fi internat, împreună cu toată familia, din ordinul mareșalului Antonescu, în lagărul de la Târgu Jiu, laolaltă cu alți apatrizi nansenieni. Ordinul a fost revocat și bunica a scos din cufere hainele groase și ciorapii de lână ai ei și ai celor două fete, dar le-a păstrat într-o valiză de lemn pe cele ale bunicului Setrak care după ce era cât pe ce să fie internat în lagăr, urma acum să fie înrolat. Și-a luat rămas bun de la familie și a plecat la București în primăvara anului 1944, unde cariera sa de soldat al armatei române dură exact trei zile, împreună cu ceilalți recruți ai companiei de nansenieni. Cum au încăput manierele negustorești în bocancii cazoni și în copcile strânse pe beregată, istoria nu ne spune. Compania a

făcut două zile de instrucție, iar a treia zi, adăpostită în cazărmile din jurul Gării de Nord, a făcut prima aplicație pe viu, privind îndeaproape bombardarea gării. Cu cazarma vraște, cu recruți atât de vajnici și de împleticiți, dispuși mai degrabă să facă negoț cu efecte militare decât să le folosească într-ale războiului, compania apatrido-românească alcătuită din recruții armeni se dizolvă de la sine, iar armenii, văzând că nimeni nu le mai dă ordin să se adune, se risipiră.

Astfel încât bunicul meu Setrak, trecut în doar câțiva ani prin stări atât de diverse, fiind, pe rând, îmbogățit și sărăcit, pălmuit, jidovit, internat în lagăr, înrolat și demobilizat, iar pălmuit, îmburghezit și desburghezit, avu toată dreptatea să socotească lumea aceasta ca fiind de neînțeles. Iar cine credea că lumea e altfel decât de neînțeles, după părerea bunicului meu, nu înțelegea nimic. Și pentru a dovedi cât de absurdă e lumea, bunicul dădu dovada decisivă care îi stătea la îndemână și anume pilda propriei morți. Se lăsă, fără folos, lovit de o mașină, pe când venea de la Piața Veche, prin fața Fântâniei Purcicarului, apoi căzu în cap de pe acoperișul casei sale de pe strada Barați, de la numărul patru, pe când încerca să repare streșinile. Reuși abia a treia oară, atunci când muri de frig, în iarna anului 1985, pe când comuniștii făceau economie la gaze, drept pentru care le întrerupeau cu zilele și, pentru ca economiile să fie cât mai mari, tocmai în zilele în care gerul era mai vârtos.

Cum nimic nu părea mai absurd, pentru un om trecut, ca o cusătură prin căptușeală, de atâtea ori prin fața morții, decât să moară din cauză că statul comunist face economie la gaze, bunicul meu Setrak se stinse cu liniștea întipărită pe figură. Fu înmormântat la cimitirul catolic din Craiova, nu pentru că ar fi fost catolic, ci dimpotrivă, pentru ca lucrurile să rămână în continuare neînțelese.

Bunicul meu Garabet, în schimb, socotea că toate lucrurile din lume au un înțeles. Spre deosebire de bunicul meu Setrak, care își petrecuse prin orfeline și prin ucenicii anii care sunt folosiți îndeobște pentru școală, bunicul meu Garabet făcuse liceul agricol la Constantinopol, ceea ce în vremurile acelea de început de secol însemna mare lucru. Știa multe, era inventiv și studios, n-ar fi dat pentru nimic în lume, spre exasperarea bunicii mele Arșaluis, știința pe negustorie. Drept urmare, ca negustor, pe când

bunicul meu Setrak aduna din cafea, măslina, cacao și stafide, ban peste ban, bunicul meu Garabet era mereu falit. Sau ar fi fost, dacă cumnatul lui, Sahag Șeitanian, l-ar fi lăsat de capul lui. Dar a fi mereu falit nu era singura lui meserie. Bunicul meu Garabet era dascăl la biserică, violonist, notist, caligraf, fotograf, pictor, profesor de muzică și de limba armeană, portretist, țesător de broderii și lăutar de ocazie, adică practica toate meseriile din care nu te alegi cu parale. Una peste alta, neamul meu, în socoteala lui cu lumea era chit: bunicul meu Setrak aduna, iar bunicul meu Garabet risipea. Comunismul a netezit lucrurile: bunicul meu Setrak n-a mai avut cum să mai adune, iar bunicul meu Garabet nu a mai avut ce să risipească.

Cum, însă, pentru bunicul meu Garabet, partea lucrurilor lumești, care se putea măsura în bani, era neînsemnată, viața lui nu se schimbă prea mult odată cu venirea comuniștilor. De fapt, în ceea ce făceau și mai înainte, viața bătrânilor armeni din Focșani nu se schimbă prea mult. Cine era ceasornicar, rămase ceasornicar. Cine era cizmar, rămase cizmar. Cine fusese negustor de coloniale, continuă să vândă coloniale. Clopotarul rămase clopotar, doctorul rămase doctor. Și bineînțeles nici popa nu-și dădu anteriorul jos în biserică. Dacă meseriile le rămaseră aceleași, ei, meseriașii, suferiră. Căci mecanismele pe care le reparau ceasornicarii deveniră din elvețiene rusești, locul ghetelor de lac și al pantofiorilor cu toc și baretă îl luară bocancii care se tot reparau până ce talpa ajungea mai groasă decât căputa. Magazinele pentru dulciuri se păstrasera, dar dispărură din rafturi delicatesele, *lokumurile*, halvaua din *tahin*, *leb-lebiurile*, cutiile de cacao Van Houten, sacii cu cafea, fructele tropicale confiate, migdalele în ciocolată și, în schimb, apărură aluaturi învelite în grăsime, napolitane scorțoase și biscuiți prea uscați, de pe care crema se desprindea, fărâmicioasă. Doar bucățile de zahăr candel, prinzând câte o frântură de lumină, păstrau o mărunță și încăpățânată strălucire de odinioară. Ter Dagead Aslanian, după ce și-a sumes anteriorul și, ajutat de Arșag, clopotarul, ascunseră în criptele vechi cărțile și odoarele bisericii și abia după câțiva ani le scoaseră cu băgare de seamă, una câte una, iar în cele din urmă cea mai prețioasă, pasărea de argint din ciocul căreia se presăra în apa Bobotezei mirul rămas, reînnoit la fiecare șapte ani, din uleiul sfințit la anul 301 de însuși Grigore Luminătorul. Clopotul fu ceva mai tăcut și mai gânditor. Arșag urca în clopotniță nu atât pentru a trage funia,

cât pentru a vorbi cu clopotul care îi răspundea cu un fel de tăcere de felurite adâncimi, ca o orgă prin ale cărei tuburi nu cântă, ci respiri și apoi pentru a privi prin ferestruica dinspre sud, îngustă destul cât să scoți o flintă prin ea, dar îndeajuns de înaltă cât să vezi până la marginea orașului, de unde se ițea cu câte un ochi lipit de ferestruică să pândească dacă vin americanii. Prin ferestruica dinspre sud americanii nu se zăriră, în schimb se zăriră venind, prin ferestruica dinspre nord, pe drumul Tecuciului, rușii. Și peste încă mai bine de zece ani, timp în care ferestruica dinspre sud rămase tăcută, tot prin ferestruica dinspre nord, dar însoțit și de alți membri ai consiliului parohial, pe care îi lăsă, pe rând, să privească, urmări trupele rusești cum pleacă, pe același drum al Tecuciului. Era, însă, prea târziu, steagurile lor roșii prinseseră rădăcini și stemele lor cu secera și ciocanul se făcuseră una cu tencuiala, încât nu s-ar mai fi lăsat smulse de pe frontoane decât odată cu zidul. Cum bine spuse Sahag Șeitanean, zăbovind mai mult decât ceilalți cu ochiul lipit în curmezișul ferestruicii: „Ca să ne putem elibera ar trebui nu să plece ei și să rămânem noi, ci să plecăm noi și să rămână ei.” Era o dimineață cețoasă ce urma unei nopți ploioase, soldații ruși dispărură repede, pământul le înnoroie încălțările, dar nu lăsă colb în urma lor.

Și doctorii rămaseră doctori dar, așa cum se întâmplă după fiecare război, după ce îngropară lume de-a valma, înfometați, însângerați de răni, dârdâiți de tifos și înlăcrimați pe urma tuturor celor dinainte, acum nu mai pridideau cu nașterile. Copii care, într-o lume de-a-ndoaselea, unde soarele apunea către răsărit, se nășteau gata bătrâni.

Așadar, bunicul meu Garabet Vosganian era situat la o depărtare egală de toate câte se întâmplau. Voia să înțeleagă lumea și atunci o socotea repetabilă, lăsa modelele să trăiască în locul lui. Modelul lui de suferință era călugărul Komitas ba chiar, către bătrânețe începuse să-i semene tot mai mult, încât atunci când am văzut întâia oară masca mortuară a lui Komitas, păstrată de călugării mekhitariști de pe insula venețiană San Lazzaro, am tresărit în fața unei atât de neobișnuite asemănări. Dorind să înțeleagă cu tot dinadinsul, pentru bunicul meu părintele Komitas nu era, probabil, doar modelul de suferință, ci și modelul lui de nebunie.

Ședea adesea nemișcat și mormăia pentru sine, noi nu știam ce spune, bunica nu ne lăsa să ne apropiem. Paginile acelea au rămas albe în

Cartea șoaptelor. Alteori se încuia în cameră și cânta. Avea o voce baritonală, care urca sprinten spre acute de tenor, exact ca vocea lui Komitas, care îl uluise pe Vincent d'Indy, pe Camille Saint-Saëns sau pe Claude Debussy. Cânta și se acompania la vioară, forțând cu arcușul mai multe corzi deodată, încât se auzea ca un cvartet.

Komitas a fost arestat în aceeași zi de 24 aprilie 1915 ca și prietenii săi poeți Daniel Varujan și Siamanto, împreună cu alte sute de intelectuali armeni. El a rămas îmbrăcat în tunică sa de arhimandrit, mai puțin gluga ce simboliza, prin ascuțișul ei, muntele Ararat și pe care o poartă, de la catolicos și până la călugăr, reprezentanții Bisericii Armene. Gluga și pelerina le-o dădu unora dintre nevoiașii care mergeau în convoi. Pe ei îi duseră cu mașinile până aproape de Cianghiri. Komitas se amesteca în mulțime, încerca să aline cum putea suferința, îndemnându-i să-și păstreze credința în Dumnezeu. Noaptea rămânea singur și începea să murmure, la început tovarășii săi de drum crezura că se roagă, dar el nu se ruga, ci vorbea cuiva, iar dacă Dumnezeu era acela, atunci vorbele, neobișnuite pentru un călugăr, păreau a fi dojenitoare, un fel de psalmi întorși pe dos. Iar într-o zi văzu o femeie gata să nască și, până să se apropie, mai văzu un soldat sfâșiind cu sabia abdomenul umflat și zvâcnind al femeii. Din acea clipă Komitas, precum Andrei Rubliov cu cinci veacuri mai înainte în fața cruzimilor tătarilor, a tăcut. A mai vorbit o singură dată, a spus o năzbâtie pe care ceilalți au crezut-o la început o glumă, dar pe urmă au înțeles că părintelui Komitas îi slăbiseră frâiele minții. S-a oprit din drum și le-a spus tovarășilor săi de convoi: „Nu vă grăbiți! Lăsați soldații să ne-o ia înainte...” Apoi, în ultima seară, când Daniel Varujan urma să fie dus și ucis, Komitas a glăsuț pentru ultima oară. De fapt, nu a vorbit, ci a cântat. Mai întâi psalmii, „Iartă-mă, Doamne!”, dar cu voce aspră, așteptând parcă Dumnezeu să-și ceară iertare de la noi, apoi „Cocorul”. Și când a terminat, a izbucnit în râs. Hohotele râsului său s-au auzit toată noaptea, hârâite și nervoase, ca o țesătură putredă pe care o rupi și o tot rupi, împăturind-o și iarăși. Mulți dintre ei, începând chiar cu Daniel Varujan și Siamanto, au fost uciși cu sălbăticie. Pe arhimandritul Komitas, Okuz Bey, neștiind ce să facă cu el, l-a trimis în cele din urmă înapoi la Constantinopol. El se pricepea să ucidă oameni care cădeau din picioare ori

pe alții care căutau să fugă, ucidea oameni rugându-se, implorând, plângând sau blestemând, dar nu știa cum să omoare un om care râde.

Iar Komitas râdea întruna, era un râs cum nu s-a mai văzut, care lua asupra lui lacrimile suferințelor dar care îi sfida pe ucigași: râsul acela arăta că în Komitas nu mai rămăsese nimic de ucis.

Nu și-a mai revenit niciodată. Prietenii l-au trimis la Paris, la sanatoriu. A murit douăzeci și doi de ani mai târziu, râsul și plînsul împăcându-se pe chipul său mortuar. Chipul lui e liniștit, așa a fost și cel al bunicului meu, ca și cum moartea ar fi un popas, ca și cum te-ai sprijini de ghizdurile unei fântâni răcoroase și ai privi înăuntru.

Bunicul meu Garabet cânta „Cocorul”, acel cântec care vorbea despre ținuturile natale, apoi nu izbucnea în râs, ci se lăsa tăcerea. Știu ce făcea, pentru că urmele rămâneau pe pânză, hohoteala bunicului meu era făcută din culori, le trăgea fără nici o noimă, credeam eu, pe pânză cu pensula, de-a dreptul, cu degetul muiat pe paletă ori, atunci când hohotele nu mai puteau fi stăvilite, apăsând direct cu tubul de vopsea pe pânză. Nu era atât un fel de a picta, cât un fel de a vopsi, culorile nu se amestecau în prealabil, fiecare țâșnea din tubul ei, prea nerăbdătoare ca să mai aibă vreme să se amestece. Predominau negrul și portocaliul, bunicul meu le cerceta apoi cu băgare de seamă, acesta era felul prin care căuta să se înțeleagă pe sine. În efortul său de a înțelege lumea, bunicul meu avea, pentru fiecare lucru, normele sale metodologice. Pe sine, de pildă, se decodifica prin culori. Omul are încărcătura sa energetică. Energia înseamnă, întâi de toate, lumină. Lumina este o combinație de culori, poți s-o înțelegi, din spectrul de culori, de cât de departe vine, din ce anume corp emană, la ce moment al zilei suntem. Tot așa și în ceea ce privește omul, îi pui în față o piramidă de cristal și-l privești, gata spectrul. Iată-mă-s, spunea bunicul, privind îndeaproape foaia brăzdată de culori smucite, atingând-o chiar, pentru a vedea nu doar culoarea și zveltețea liniilor, dar și netezimea ori asprimea tușei.

Erau, de altfel, printre puținele lui momente de implicare. În rest, privea lucrurile cu răbdare și meticulos. Chiar și când mânca, pentru a înțelege firea mâncării, mesteca fiecare îmbucătură până la treizeci și trei, numărul necesar de mestecături, spunea el, pentru a înțelege, pe de o parte, gustul și sensul fiecărui aliment, iar, pe de altă parte, pentru a mărunți suficient mâncarea și a-

ți proteja stomacul. La drept vorbind, punctul acela egal depărtat de toate celelalte era egal depărtat și de sine însuși. A te privi cu aceeași curiozitate și detașare, așa cum cercetezi copacii din grădină sau cronologia unui război, locul acesta din care toate pot fi privite din afara lor, este tot un fel de nebunie. Numai că, așa cum bine se vede, bunicul meu își avea modelul său de suferință în părintele Komitas, dar nu ca să-l imite, ci ca să-l oglindească. În timp ce nebunia părintelui Komitas era o nebunie de dinăuntru, nebunia bunicului meu Garabet era o nebunie de deasupra lucrurilor.

De aceea, spunea bunicul meu care socotea că lumea nu există decât pentru a fi înțeleasă, atunci când te înveți pe de rost, când devii într-atât de previzibil încât te poți recita pe dinafară, ca pe o poezie, cu început și sfârșit, ba chiar și cu rime, atunci e timpul să mori.

Dacă, trecând prin această lume, bunicul meu Garabet Vosgian înțelegea, iar bunicul meu Setrak Melichian neînțelegea, atunci nașul meu de botez, Sahag Șeitanean, pătimea. Și dacă pentru bunicul meu Garabet, cea dintâi înțelegere, adică înțelegerea de sine, venea de la întâlnirea cu culorile încrucișate, iar pentru bunicul meu Setrak neînțelegerea de sine venea de la întâlnirea cu palmele primite cu vârf și îndesat, pentru nașul meu Sahag Șeitanean pătimirea de sine venea de la întâlnirea cu Yusuf.

Capitolul 8

POVESTEA LUI YUSUF. În *Cartea șoaptelor* nu există personaje imaginare, ci toate au existat pe această lume, în locul, în vremea și cu numele lor. Există un singur personaj care poate părea imaginar prin faptul că existența lui adâncește *Cartea șoaptelor*, o transformă într-o realitate în trepte, a cărei margine nu se observă și care se multiplică pe sine, precum două oglinzi paralele. Adesea eu scriu despre povestitorul *Cărții șoaptelor*. În povestea mea, povestitorul povestește despre *Cartea șoaptelor*. Iar în această nouă carte povestită, apare din nou povestitorul care povestește. El povestește despre povestitor și despre povestea lui. Dacă ordinea ar fi inversată și am ajunge la ultimul povestitor, cel care nu are slăbiciunea de a se descrie pe sine și am veni de la el către mine, atunci ar fi visul, apoi visul din vis și așa mai departe. Așa însă, scriind despre cel care scrie, iar el la rândul lui, aplecat asupra manuscrisului în care există și personajul numit autor și scriind, suntem ca-ntr-o coborâre în trepte, ca jucăriile acelea din lemn îmbucate, matrioșcile pe care le adusese cu el bătrânul Musaian din Siberia, încurcând numărul anilor și uitând că între timp fiul său, Arachel, e deja bun de armată.

Printre atâtea personaje care au existat, unele nume le veți găsi și în cărțile de istorie, iar altele le veți găsi numai în *Cartea șoaptelor*. Ea, cartea, deși vorbește cel mai adesea despre trecut, nu este o carte de istorie, căci în cărțile de istorie se vorbește mai ales despre învingători, ci e mai degrabă o culegere de psalmi, căci vorbește mai ales despre cei învinși. Așadar, printre personajele cărții există și un personaj care n-a existat și, în ciuda acestui lucru, sau poate tocmai de aceea, poartă chiar și un nume: el se numește Yusuf. Acest Yusuf nu a fost altceva decât un nume de împrumut și există în *Cartea șoaptelor* doar pentru că, nefăcând parte din alcătuirea *Cărții*, este totuși cheia care deschide ușa odăii celei mai plânse, din veacul de margine, cu pereții goi, zgâriați cu unghia, cu pardoselele desfăcute și pământul ridicat mușuroi, neșezat cum trebuie, așa cum se întâmplă cu mormintele făcute în grabă. Iar cele mai grăbite dintre morminte sunt gropile comune.

Cei vii și cei morți aparțin cerului și pământului. Numai muribunzii aparțin pe de-a-ntregul morții. Ea se preumblă printre ei, este de-a dreptul

duioasă, a fi muribund e o stare pe care moartea se îngrijește să nu o curme prea repede. Este ovăzul ei cel proaspăt. Starea muribundă este o inițiere pentru moarte. De la Mamura până la Deir-Zor, pe o distanță de peste trei sute de kilometri, un popor întreg a parcurs cele șapte cercuri, adică drumul inițierii pentru moarte. La capătul căruia Sahag Șeitanean s-a întâlnit cu Yusuf.

MAMURA. ÎNTÂIUL CERC. Drumul mergea drept, de-a lungul căii ferate. Intrarea în întâiul cerc, al convoaielor care adunaseră armenii din cele mai diferite locuri, din Anatolia europeană, Smirna, Izmit sau Adrianopol, până la cei din vilayetele din Anatolia apuseană, din Trabizonda, Erzerum, Tiflis sau Kharput, se făcea mergându-se pe jos. Păreau, priviți de departe, așa cum pășeau strânși unii în alții și cu frunțile plecate, niște pelerini. Doar că pelerinii sunt mânați de credința lor și nu de soldați împingându-i din spate cu boturile cailor sau readucându-i în convoi pe cei răzleți cu lovituri de bici. Familia lui Sahag Șeitanean era compusă din cinci persoane, bunica, părinții, el și sora mai mică. Mama lui, Hermine, era o femeie aprigă. În preajma asaltului Băncii Otomane cărase pe ascuns noapte de noapte arme, ascunzându-le sub fustele largi. Se ținea încă bine pe picioare, apărându-și copiii cu brațele și căutând să țină drumul drept, în mijlocul convoiului, pentru a-i feri de copitele cailor. Și pentru a-i feri de priveliștea cadavrelor sfârtecate de corbi, de la marginea drumului. Avea niște bani, Rupen, tatăl, îi ținea ascunși sub cămașă. Cu o parte din bani putură să plătească un fel de bilete, mai degrabă cumpărare bunăvoința șefului gării din Izmit și se urcară în trenul cu care traversară linia Eschișer-Konya-Bizanti-Adana, până la jumătatea drumului spre Mamura, unde trenul opri, la ordinul armatei, care blocase calea ferată, și coborâră. Dar oprirea trenului, chiar dacă drumul, traversând potecile stâncoase ori câmpia sub arșiță, urma să fie istovitor, le salvă viața, căci vagoanele de animale în care fuseseră înghesuiți erau neîncăpătoare, alimentele erau pe sfârșite, iar apă nu le dăduse nimeni. Morții care rămăseseră în vagoane erau doar cei care abia își dăduseră sufletul, pentru că toți ceilalți care muriseră pe drum fuseseră aruncați din vagoane de-a lungul terasamentelor.

Au fost, așadar, de două ori norocoși. Întâi pentru că nu trebuia să facă sute de kilometri pe jos și în doilea rând pentru că fuseseră dați jos din

vagoane când erau pe cale să moară cu toții sufocați. Dar cei mai mulți, mai ales convoaiele care se adunaseră din vilayetele apusene, nu avuseseră această posibilitate. Aceia parcurseseră tot drumul pe jos, unii dintre ei, cei mai avuți, putând să-și facă rost de căruțe și de catâri. Din cauza osteneții, frigului, foametei, jafurilor și măcelurilor, din cei aproape un milion și jumătate de oameni deportați, jumătate de milion au murit înainte de a ajunge la marginea primului cerc. La care se adaugă cei care totuși au ajuns, dar nu pe propriile picioare, ci duși de apele Tigrului și ale Eufratului.

În luna septembrie, nopțile începeau să fie reci, fără ca arșița verii să se îmblânzească. Fură împinși pe un teren întins, lângă gara din Mamura. Când vedeai cu ochii, oamenii își ridicaseră din te miri ce, pături, haine, așternuturi, un fel de corturi dintre care cele mai multe erau doar patru bețe, întinzând pe o suprafață de trei-patru metri pătrați câte o țesătură decolorată, bună împotriva soarelui și a ploii, dar cu totul neputincioasă împotriva frigului. Sahag număra cu ochii atâtea corturi încropite, încât marginile nu se zăreau. Erau așezați dinadins la marginea orașului, de partea cealaltă a șinelor de cale ferată, pentru ca granița șinelor de fier să poată fi mai bine păzită și nimeni să nu cuteze să intre în oraș după pâine. Ei mai aveau câte ceva, mâncară în grabă și cu băgare de seamă, sub umbra cortului, pentru a nu fi văzuți de ceilalți de prin împrejurimi.

Când și când grupuri răzlețe se apropiau de calea ferată și erau alungate îndărăt către tabără. Dar în cele din urmă soldații nu-i mai amenințară, lăsându-i să-și facă treaba. Căci de astă dată erau cei care, umblând din cort în cort, îi ajutau pe cei dinăuntru să-și care morții. Și pentru a nu lăsa morții cu totul singuri, îi așezau unul lângă altul, apoi când se înmulțiră peste poate, unul peste altul, încât moartea făcuse movilițe care înconjurau tabăra ca niște turnulețe de pază. Animalele fornăiau de foame și de mirosul morții, erau mai ales catâri, înhămați la căruțe sau cărând boccelele puse în samar, ei se dovediseră mai rezistenți, caii deja muriseră fie de sete, fie cu gleznele frânte în cărările munților. Câinii se țineau deoparte, simțeau în ochii oamenilor aceeași foame și hăituială, așteptau răbdători, laolaltă cu stolurile de corbi, căderea serii.

Dormiră, înghesuiți unii într-alții, pentru a-și ține de cald. Ziua se dezbrăcau și-și întindeau hainele înnodate deasupra. Intrară în vorbă cu unii

și cu alții. Se înțeleseseră cu o familie din Konya să împartă căruța lor, dar s-o împingă de la spate, pe rând, bărbații, ca să ajute catârul. O fată tânără se oferi să le coasă așternuturile pentru a rezista mai bine în bătaia vântului. Era împreună cu bărbatul ei, se logodiseră, ar fi trebuit să se căsătorească. Dar nuntașii muriseră deja pe drum.

Mama lui Sahag avea două oale, în care aduna apa de ploaie, și le dădea și celorlalți. În rest, când apa era pe sfârșite, își ștergeau buzele cu cârpele pe care le întindeau noaptea ca să se umezească de brumă.

Atunci când mulțimea de corturi se întindea prea mult, amenințând să se reverse peste calea ferată, iar numărul morților era atât de mare încât aerul se îngroșa de mirosul morții, soldații dădeau năvală călare printre corturi și mânau câteva mii de oameni din nou la drum. Corturile se prăbușeau sub copitele cailor, oamenii erau împinși către margine cu lovituri de bici. Atunci când nu reușeau îndeajuns de repede să-și înghesuie lucrurile în boccele sau să-și strângă corturile, călăreții îi grăbeau, dând foc acoperișurilor din țesături uscate.

Le veni rândul la sfârșitul lui octombrie. Până la popasul următor aveau de mers cam cinci ore pentru un om în putere, dar lor le trebuia aproape două zile.

ISLAHIYÉ. AL DOILEA CERC. Drumul trecea prin munții Amarus, pe creste, apoi cobora spre Islahiyé pe marginea unui râu. La atingerea celui de-al doilea cerc veni și prima zăpadă. Mulți erau îmbrăcați doar în zdrențe subțiate și numai praful îmbibat cu sudoare mai îngroșa hainele și mai ținea de cald. Lăsară pătura pe catâr și se înveliră, tot drumul, în așternuturi. Abandonară căruța, care nu putea să încapă pe cărările înguste și bărbații luară din lucruri, în spinare, cât putură. Când se mai încălzi puțin, rupseră un așternut în fâșii și se legară unul de altul, să nu lunece în văile abrupte. Era un drum curat, muntos și așa rămânea după trecerea convoiului, căci cei care cădeau, neputincioși, erau împinși cu lovituri de baston, în prăpastie. Bătrâna fu purtată pe catâr, ceea ce o ajută să parcurgă acea distanță, spre deosebire de mulți alții care se sfârșiră pe drum sau, muribunzi, au căzut, izbindu-se de stânci. Când coborâră la șes, convoiul fu întâmpinat de o ceată de câteva zeci de ceceni înarmați și călare. Ca la un semn soldații bătură pasul pe loc,

lăsând convoiul să înainteze lipsit de apărare. Oamenii se opriră privind speriați spre călăreții care se năpusteau spre ei, agitându-și flintele și săbiile. Platoul era îngust, în spate erau munții, de o parte și de cealaltă văile abrupte, iar în față călăreții ceceni. Este o scenă pe care o cunoaștem din sute de relatări. Convoaie abandonate, lipsite de apărare, în majoritate femei și copii, risipindu-se pe câmp, căutând fiecare scăparea, fără să știe că abia atunci când, izbutind să se desprindă de mulțime, este prada cea mai sigură pentru călăreții puși pe jaf și pe măcel, fie ei criminali eliberați din închisorile turcești și înarmați, dar și kurzi, ceceni sau beduini. Rareori veneau pe neașteptate, cel mai adesea erau înștiințați în legătură cu data și traseul convoaielor, iar soldații erau instruiți să se îndepărteze, lăsându-i să-și facă treaba. Uneori doar pentru a-i jefui și a le lua femeile tinere, alteori, cum avea să se întâmple adesea, pentru a-i măcelări până la ultimul. Nu exista nici o regulă, uneori puteai fi ucis pentru că aveai asupra ta bani sau bijuterii, alteori pentru că nu aveai nimic să le dai. Cel mai nimerit era să te cuibărești sau să te întinzi, prefăcându-te mort, dacă aveai norocul să nu fii călcat de copitele cailor puteai scăpa până în momentul în care, alergând după țintele mișcătoare, călăreții osteneau ori cobora amurgul și călăreții se îndepărtau chiuind, strângând în chingi pe șeile cailor femeile care se zbăteau și lăsând în urmă un câmp presărat cu cadavre de pe care oamenii încă vii se ridicau încet, buimăciți, precum iarba călcată de copitele cailor.

Bărbatul femeii cu care se împrieteniseră fusese și el omorât. Purta la gât un lanț lipsit de valoare dar lucitor și pe care un cecen l-a râvnit și nu s-a ostenit să-l ia altfel decât retezându-i capul. Ca și pe ceilalți morți, fură nevoiți să-l lase acolo, pradă animalelor.

Trăgând răniții după ei, ajunseră abia către zori pe câmpul de la Islahiyé. La intrarea în tabără erau, de o parte și de alta, două mormane de cadavre, mai ales copii. Își întinseră corturile, Mâncarea era pe terminate. Dimineața, soldații călare brăzdau câmpul, aruncând la întâmplare pâine peste corturi. Oamenii se năpusteau, apucând mai mulți câte o bucată și luptându-se pentru ea. Către prânz tabăra se liniștea, oamenii se retrăgeau sub corturi, veghindu-i pe cei care trăgeau să moară.

Soldații se țineau deoparte căci mirosurile apăsătoare ale morții nu erau dulcele, ci ascuțite, vestind răspândirea dizenteriei. Comandantul

taberei îi chemă pe bărbații în putere și le ordonă să adune morții. Cum foametea și dizenteria au făcut, în acele luni de toamnă, în tabăra de la Islahiye, peste șaiszeci de mii de victime, comandantul ordonă ca morții să fie lăsați la marginea taberei două-trei zile, înainte de a fi îngropați. Căci rămânând astfel în bătaia vântului, morții se uscau și se subțiau, ocupând mai puțin loc și astfel gropile comune deveneau mai încăpătoare.

Apoi își strânseseră corturile unele într-altele, astfel încât jefuitorii, mai ales beduinii satelor dimprejur, să nu aibă loc să se strecoare printre ele. Iar ei, unii de alții, nu se temeau, căci bani sau aur nu fura nici unul dintre deportați, neavând ce face cu așa ceva. Iar ceea ce ar fi putut râvni, făină, zahăr sau carne uscată, se sfârșiseră de mult. Animalele căutau la buza zidurilor sau printre terasamente smocuri de iarbă. Cei sfârtecați pe dinăuntru de dizenterie zăceau încovrigați, așteptându-și moartea. Ceilalți mestecau îndelung bucățelele de pâine sfărâmicioasă, adunate de pe jos, aruncate din goana calului, și care, ținute îndelung în gură și vestind încercările viitoare, se îndulceau, căpătând gust de carne omenească.

Se întâmplă un lucru miraculos și cumplit în același timp: veni zăpada. Se repezireă afară din corturi cu palmele întinse, aveau încă îndeajunsă viață în ei încât fulgii să se topească în căușul palmelor și să lingă picăturile de pe degete. Apoi, când văzură că ninsoarea se întetea, o așteptau să se aștearnă și o lingeau de pe jos, laolaltă cu câinii și cu catării. Sahag se îndestulă mai mult decât ceilalți, căci observă că zăpada se îngroșa, fără să se subțieze, și persista mai ales pe frunțile celor morți, mai reci chiar decât pământul.

În același timp, însă, odată cu zăpada veni un ger năprasnic, care îngheță pământul, transformă așternuturile din care erau încropite corturile în falduri tăioase, limpezi aerul, opri colcăiala făpturilor de orice fel și miasmele căzură ca bruma pe pământ. Oamenii se strânseseră unii într-alții, adunându-se din mai multe corturi sub cel mai încăpător, iar acolo unde careva izbutea să înfiripe un foc, înmuind câteva surcele înghețate, se îmbulzeau, târându-se, chiar dacă nu reușeau, din cauza celorlalți, decât să privească flăcăriua muribundă.

Iar cei ce mureau erau atât de subțiați de foame și arși de frig încât târându-i printre corturi, de mâini ori de picioare, brațele sau gleznele li se rupeau, trosnind, ca niște crengi uscate.

Când zăpezile se topiră, reîncepu formarea convoaielor. Numai că odată cu topirea zăpezii, cerurile se muieră și începu să plouă. Drumurile erau nămolose. Își legară fâșiile de așternuturi în jurul picioarelor, căci altfel tălpile goale se lipeau de pământ și oamenii nu mai aveau putere să și le smulgă. Sub această ploaie mărunță care topea orice contur, noul drum dură aproape o săptămână. Nu se puteau număra morții, căci în acest drum cețos în care nimeni nu vedea decât aburii albaștrui ai propriei respirații, celor care cădeau, carnea, înmuiată de ploaie, le era la fel de moale și de lipicioasă ca și lutul argilos, ei erau călcați în picioare de către cei din spate și carnea lor era amestecată, ca într-un aluat negru și acoperită de noroiul drumurilor. Iar ploaia nu se opri nici când ajunseră.

BAB. CEL DE-AL TREILEA CERC. Câmpul de corturi negre era întins pe un câmp la câțiva kilometri de localitate, tocmai pentru a evita accesul deportaților în oraș. Din cauza solului argilos, apa amestecată cu zăpadă începuse să băltească, astfel încât, practic, oamenii nu aveau unde să se întindă, totul fiind îmbibat în acea mocirlă.

Nu apucară să-și numere morții rămași pe drum, căci nu mai pridideau cu cei care mureau acum în interiorul taberei de deportați. Bărbații, atâția câți rămăseseră, se organizaseră în două grupuri. Unii se ocupau de căratul morților în afara taberei și de săpatul gropilor comune. Morții erau mai greu de cărat într-al treilea cerc căci, uscați precum pământul afânat și cu oasele ușoare de frig, trăgeau apă și se umflau, iar venele muiate de apă se spărgeau, înroșindu-se ca o carne crudă. Astfel încât, umflați și greu de îndoit, ocupau mai mult loc și gropile, pe lângă că pământul era lipicios, trebuiau făcute mai largi.

Iar cel de-al doilea grup bântuia peste câmpuri, apropiindu-se de oraș doar până la gropile de gunoi și până la liziera cartierelor sărace, în căutare de hrană, alcăuită cel mai adesea din animale moarte. Unii, încă sprinteni, aruncau cu pietre după corbi sau chiar vâneau câinii care dădeau târcoale taberei și care, după căderea nopții, răcăiau mormintele acoperite în grabă, în căutarea cărnii neputrezite.

Așa a izbucnit epidemia de tifos. Ea lovi mai întâi copiii, le acoperi obraji de pete roșii care, din cauza mizeriei, se transformară cu repeziciune în

plăgi sângerânde, în care sângele și sudoarea febrei se amestecau. Apoi trecu și la mamele lor care nu se puteau stăpâni să nu-și strângă în brațe pruncii scuturați de friguri. Numai gerul iernii opri molima să se întindă asupra tuturor. Dar tot frigul făcu în așa fel încât cei care se îmbolnăviră să nu mai aibă nici o scăpare. De teama bolii, soldații stăteau la o anumită distanță și numai arareori, dar fără a coborî de pe cai, se aventurau printre corturi doar pentru a mai arunca din desagi pâine, la repezeală, cel mai adesea în zloată. Dar nimeni nu se mai gândea să se abțină sau să o șteargă de noroi, norocoșii care apucau bucata de pâine fugeau s-o împartă cu cei din cortul lor, sau adesea se ghemuiau cu capul în piept, strângându-și colțul la piept și înfulecând din el pe nemestecate, ca nu cumva un altul să se năpustească asupra lui și să i-l smulgă.

Din când în când, mai ales dintre femeile care se sminteau de mila copiilor muribunzi, deportații se aventurau până la marginea așezării pentru a cere de mâncare sau a căuta un acoperiș mai sigur și un așternut curat. Ei erau alungați cu pietre sau cu lovituri de bătă, atunci când cei mai cutezători nu erau de-a dreptul împușcați

Femeia cu care porniseră la drum se îmbolnăvi. O priveau chircită și nu puteau face altceva decât să-i așeze pe umeri toate așternuturile pe care le aveau. Într-o zi bărbatul familiei Șeitanian se întoarse cu un corb ucis, pe care îl vânase pe când pasărea da târcoale, cu stolurile sale, mormanelor de cadavre. Părea un om care și-a făcut datoria, corbul avea ciocul sclipind de sânge închegat, deasupra cimitirului păsările erau mai ușor de vânat căci atenția lor era îndreptată către trupurile aruncate de-a valma și lăsate să se adune pentru a fi îngropate mai multe deodată. Bărbatul avea un licăr sălbătic în priviri, obrații supti îi erau acoperiți cu smocuri de păr creț, hainele îi erau numai zdrențe și pentru ca vântul să nu le fluture, și le legase cu o sfoară pe care o petrecuse de mai multe ori în jurul trupului, de la piept și până la brâu. În loc de ghete purta două legături de cârpe înnodate și, pentru ca ele să nu se tocească și să poată apăra de frig, de talpa piciorului era legată câte o bucată de scândură. Asta făcea ca mersul bărbatului să nu poată fi articulat ci târșăit, ridicând din când în când tălpile pentru a trece peste praguri. Dar nu găsise alt mod de a se apăra de răceala și de asprimea pământului. Iar pentru vânătoare nu trebuia să alerge, nici n-ar fi avut puterea

s-o facă, animalele moarte trebuiau doar cărate, iar pentru câini și corbi, îngreunați de hrana cu care din belșug îi îndestula tabăra, era destul să arunci cu îndemănare piatra și apoi, cu aceeași piatră, să le zdrobești capul. Sau să-l sucești în grabă. Ceea ce Rupen Șeitanian făcuse, iar capul păsării era întors într-o poziție nefirească. Văzându-l astfel, Hermine își strânse copiii la piept și șopti, răvășită: „*Ur es, Asdvadz?* Unde ești, Doamne?” „Dumnezeu e pe moarte, femeie, spuse bărbatul. Uite, îngerii lui deja au murit.” Și aruncă pasărea neagră în mijlocul cortului. Și acestea sunt ultimele lui cuvinte de care Sahag își amintește.

Reușiră cu greu să aprindă, din surcele umede, un foc înecăcios și pârpăliră carnea păsării jumulite. Dar asta nu ajută femeia bolnavă, al cărei stomac chirchit nu mai suporta mâncarea, care vomită singura bucată pe care reușise s-o înghită și care, neputându-se opri din spasme, muri sufocată, puțin după aceea. Era semnul îngerului negru, judecă Hermine. E un alt semn și mai negru și mai blestemat, îi spuse Rupen, dacă Dumnezeu ucide până și îngerii negri. Și privi în afară către cerul plumburiu, către pământul mocirlos și către ploaia mărunță și aburii taberei care uneau într-o pâclă lacomă și ucigătoare cerul și pământul. Puseră femeia pe catâr, atârând de o parte și de cealaltă, ca o desagă și Rupen o duse către margine, acolo unde trupurile se umflau și se lăbărțau, gelatinoase. Dar înainte de asta, o dezbrăcară și îi împărțiră hainele între sora cea mică a lui Sahag, s-o apere de frig, și femeia cea tânără din Konya, pentru ca nu cumva, văzând-o despuiată, beduinii sau cecenii să o râvnească.

Oricât se feriră localnicii, alungându-i pe deportații care dădeau târcoale, ca pe niște câini, cu tot ce le cădea în mână și strigând „Ermeni! Ermeni!” ca să iasă și alții și să arunce mai multe pietre asupra făpturilor care se apropiau șovăind și cu brațele întinse, nemaivând adesea puterea de a se feri sau căzând în genunchi, pentru a-și primi moartea, oricât, așadar, se feriră, tifosul se întinse și în oraș. Atunci arabii își strânseseră războinicii și năvăliră asupra taberei de deportați, brăzdând-o cu copitele cailor, ucigând cu tăișul sabiei sau cu glonțul, alungându-i cu latul sabiei sau cu lovituri de ciomag și dând foc la corturi. Ca de fiecare dată, soldații priviră nepăsători, primind chiar acest ajutor pe care, ca și în alte dăți, în anii aceia, cetele de războinici îl dădeau foamei, dizenteriei și tifosului. Măcelul dură toată ziua,

iar războinicii promisera să se întorcă, dacă chiar de a doua zi deportații nu se pun din nou în mișcare, oriunde vor vedea cu ochii, dar cât mai departe de casele lor.

Deși instrucțiunile spuneau că tabăra din Bab trebuia menținută în izolare până la venirea primăverii, umezeala fiind cum nu se poate mai potrivită pentru extinderea tifosului, totuși, din cauza acestor nemulțumiri ale localnicilor, tabăra de deportați se rezumă a fi doar de tranzit și convoaiele, de la trei mii la cinci mii de suflete, porniră iarăși la drum. Era chiar cinci ianuarie, de fapt nici nu știau acest lucru cu precizie, nimeni nu ținuse cu exactitate numărătoarea zilelor și, dat fiind că nu exista nici un semn exterior care să deosebească zilele unele de celelalte, cum ar fi, de pildă, slujba de duminică, doar trecerea anotimpurilor fu percepută și aceea cu oarecare aproximație. Singura socoteală ceva mai precisă era aceea a morților pe care soldații turci o țineau încrustând cu baioneta câte o creștătură pe stâlpul cel mai apropiat de fiecare loc de depozitare a cadavrelor. Dar și această socoteală se pierdu din clipa în care, odată cu ravagiile tifosului, morții începură să fie aduși cu căruțele și aruncați direct în groapă.

Despre venirea Crăciunului încercară să socotească după lungimea nopților, dar cerul fiind mereu acoperit și plumburiu, nopțile părură mereu mai lungi decât erau. De aceea și morții se înmulțiră, muribunzii își dădeau duhul mai ales noaptea, chiar și în acel loc se sfiau să moară în văzul lumii. Dar pentru că a doua zi porneau primele convoaie și cum între două capete ale drumului nu puteau ști câți vor mai ajunge la capătul celălalt, cei câțiva preoți, care nu se mai deosebeau de ceilalți decât prin faptul că aveau bărbile ceva mai lungi, hotărâră că în noaptea aceea e ajunul Crăciunului.

Cei care mai aveau un rest de lumânare, îl aprinseră. Hermine spuse „Lăsați să se vadă lumina”. Lăsară să ardă toată lumânarea, luând doar dimprejur, lingând cu degetele ceara caldă și întinzând-o pe palme. Ar fi trebuit să mai păstreze un ciot și pentru noaptea de Înviere. „Până atunci, spuse Rupen, înfășurându-și tălpile, o să fim morți cu toții.”

MESKENÉ. AL PATRULEA CERC. Pentru a nu se apropia de Alep, unde putea exista iarăși riscul unei contaminări, în fața ostilității crescânde a populației locale și la ordinul expres al lui Djemal Pașa ca deportații și

convoaiele lor să fie ținute departe de calea ferată, convoiul ocoli drumul ceva mai accesibil, prin Alep și Sebit și tăie locuri mai sălbatice, prin Téfridgé și Lalé. Un om în putere ar fi putut face drumul de la Bab la Meskené în două zile, asta dacă socotim că ar fi putut să aibă un somn odihnitor în caravanseraiurile din Lalé, ar fi putut mânca îndeajuns și ar fi avut burdufuri cu apă, cărate de catâri. Fiecare din convoaiele plecate din Bab făcu același drum în cel puțin zece zile, ajungând uneori chiar după două săptămâni.

La ieșirea din Bab reîncepu să ningă. Cum convoaiele nu țineau drumul cel mare, prin Alep, iar zăpada acoperea tot întinsul, convoaiele greșeau adesea direcția și după o oarecare chibzuință, soldații le reîntorceau pe drumul cel drept, împingându-i dintr-o parte cu boturile cailor. Nici nu era greu să greșească, căci alcătuitoarii convoaielor, chiar cei mai rezistenți, din primele rânduri, luând tot vântul pieptiș, mergeau cu privirile în jos, ridicându-le rareori, dar nu către drum – pe acesta îl socoteau nesfârșit – ci către cer, pentru a căuta vreo dâră de lumină care să fie un semn că ninsoarea încetează sau care să fie un semn, pur și simplu. Se înfășurară în toate țesăturile și așternuturile pe care le mai aveau și pe care le legară cu sfori de corp, împotriva vântului. Păturile cele mai groase le păstrară pentru picioare, croindu-și un fel de pâslari pe care îi înmuiau în ulei, dacă le mai rămăseseră sau în gropile cu petrol, pentru a rezista la îmbibarea zăpezii. Era, cu toate astea, prea puțin. În pâcla alburie oamenii erau ca niște umbre buimăcite, niște mogâldețe cu mers subțiat și ghemuit, fantomatice, înfășurate astfel în așternuturile cu marginile largi și cu poalele zdrențuite, pelerini către mormântul unui sfânt care nu se născuse încă ori, în orice caz, calendarele nu-l inventaseră. Convoiul porni compact apoi, însă, pe măsura osteneții, el se întinse pe aproape un kilometru. Soldații se mulțumiră doar să-i împrânsească spre ceea ce credeau a fi direcția bună, renunțară să-i mai zorească, cei care erau îmboldiți cu biciul ori cu bastonul, în loc să grăbească pasul cădeau în genunchi. Pe cei dintâi, luând-o ca un semn de revoltă, îi uciseră, economisindu-și gloanțele, doar cu lovituri de baston în moalele capului. Ei cădeau în nesimțire în zăpadă, ceea ce era același lucru cu moartea. Apoi renunțară, lăsându-i să înainteze după puterile lor, știind că singurul lucru care i-ar mai putea îndemna spre înainte e imboldul de a trăi, orice alt imbold, în lipsa acestuia, fiind inutil. Cei care osteneau mergeau tot

mai încet și ajungeau spre capătul din urmă al convoiului, își smulgeau tot mai greu picioarele din zăpadă și, în cele din urmă, rămâneau nemișcați, înfiți în zăpadă, cu membrele prea înghețate, pentru ca genunchii să se mai moaie. Mureau astfel, în picioare, cu brațele în lături, cum le săltase vântul, ca niște copaci negri, uscați. Căruțele trimise din urmă, de guvernatorul din Alep, îngrijorat de numărul mare al morților și care, uitați pe drumuri, ar fi întins epidemia spre oraș, îi găseau, uneori, după câteva zile, tot așa, în picioare, cu mâinile trosnind înghețate în bătaia vântului. La început groparii se speriară. Apoi cei mai curajoși dintre ei, apropiindu-se, văzură că, sub pojghița translucidă, albastră, sunt trăsături omenești; îi smulseră, pur și simplu, din zăpadă, ca pe niște trunchiuri cu rădăcinile putrezite, spunându-și că pământul s-o fi saturat de atâția morți și că pe aceștia s-a îndurat să-i lase să moară în picioare.

Dormiră prin caravanseriuri părăsite, uneori rămaseră două zile la rând, să mai capete ceva putere. Din Alep, odată cu căruțele pentru morți, veniră și câțiva saci cu *bulghur*, un fel de grâu decorticat, care fu împărțit fiecăruia cât să încapă în căușul palmelor împreunate. La Tefridgé și apoi la Lalé văzură de departe întinderi de corturi mari, amenajate cu stâlpi și acoperișuri de tablă, unele chiar cu adăposturi de cărămidă și se bucurară că se vor putea apăra de frig. Nu li se permise, însă, să se apropie decât până la câțiva zeci de metri. Pentru ca, în continuare, drumul spre Meskené să nu fie presărat de morți, autoritățile hotărâseră ca în vilayetul Alep să creeze astfel de așezăminte unde să adune muribunzii convoaielor. Ei nu mai primeau nici un fel de îngrijire, erau doar întinși câte cinsprezece-douăzeci în fiecare cort și lăsați să moară. Starea în care ajunseseră acești oameni era atât de jalnică, încât ei nici nu mai aveau puterea să se întoarcă de pe o parte pe cealaltă ori să-și acopere fața de roiurile de gângănii, mureau în aceeași poziție în care erau lăsați și, cel mai adesea, cu ochii deschiși, deoarece pleoapele erau prea împuținată și uscate ca aibă puterea de a se închide peste albul ochilor. De aceea taberele acestea nici nu prea erau păzite, doar câțiva paznici fără pistoale, dar înarmați cu ciomege și pietre împotriva câinilor, hienelor și corbilor, fără a manifesta, totuși, în acest scop, prea multă sângețenie.

Trecerea prin fața celor două sălașuri pentru muribunzi a adus cele mai deznădăjduite clipe pentru convoaiele de deportați de pe ruta Bab-Meskené. Bucuria apropierii de astfel de locuri care păreau amenajate împotriva urgiselii vîntului, ploii și ninsorii, care veneau iarăși amestecate, a fost înlocuită de nedumerire, atunci când convoiul a fost oprit în preajma corturilor, dar fără să i se permită să se apropie, pentru ca până la urmă nedumerirea să se preschimbe în groază. Căci convoiul fu întâmpinat, la fiecare din cele două sălașuri, de un pîlc de soldați purtând în frunte un ceauș și un om îmbrăcat în haine negre, căruia ceilalți îi spuneau *doktor efendi*. El puse ca toți alcătuitoarii convoiului să fie așezați în șir, la un pas distanță fiecare, pentru a nu se putea susține unul pe altul. Unii, nemaifiind ajutați, se prăbușeau singuri, înlesnind treaba lui *doktor efendi*. Căci el nu venise să se îngrijească de cei vii, ci de cei morți. Anume pentru a nu risca să fie atâtea cadavre risipite pe drum, mai ales că Alepul era înțesat de consulate gata să trimită depeșe la curțile imperiale europene, *doktor efendi* îi arăta pe muribunzi și aceia erau de îndată înșfăcați și duși în corturi, loviți dacă viața din ei mai încerca vreo tresărire în fața aceluia verdict care îi trimitea în tărâmul morții. *Doktor efendi* îl cumpăni pe fiecare, ridicând degetul spre oricine avea exanteme, tremura deja din toate încheieturile, avea obrajii din calea-afară de palizi și ochii duși în fundul capului ori colțurile gurii acoperite de o spuză verzui-roșiatică venind din șuierăturile plămânilor găuriți de oftică ori genunchii muiăți de epuizare. În fiecare din aceste două tabere ale muribunzilor, convoiul se împuțină cam cu o zecime. Din cei porniți din Bab, peste o treime nu mai ajunseră la Meskené. Mulți dintre ei își dădură sufletul în cele două popasuri ale muribunzilor, din care nimeni din cei care le-au trecut pragul nu s-a reîntors să povestească, iar trupurile celorlalți s-au risipit pe drumuri, carnea desprinzându-se, topindu-se odată cu zăpada și curgând în părâiașe, iar oasele măcinându-se în grohotișuri.

Odată cu Meskené, în frontiera celui de-al patrulea cerc, convoaiele se reîntâlneau cu Eufratul, mormânt mișcător ca o luntre pentru zeci de mii de deportați. În cotul fruiului, dincolo de Meskené, se adunau cadavrele care curgeau din nord și pe care apele nu le scufundaseră ori peștii nu le sfărtecaseră încă. Trupurile erau trase cu cîngile la mal și, pentru că pămîntul era înghețat și pentru că erau, totuși, prea multe pentru a răzbi cu

gropile, erau stropite cu petrol și li se dădea foc. Fumurile negre se vedeau din tabăra de la Meskené și deportații știau de ce anume se vede fumul negru, care e atât de umed că nu poate arde decât înăbușit și ce anume plutește pe râu, cu toate astea se apropiară de râu, îngenuncheară și băură lacomi din apa cu gust de leșie.

Unii își clădiră din nou corturi, folosind pari pe care îi culeseră de pe drum și care, sprijinindu-se de ei ca de niște ciomege, își dovediseră pe drum trăinicia, alții se instalară în corturi părăsite. Ca de fiecare dată după apariția unui nou convoi, numărul morților crescuseră, apoi reveni la cifra obișnuită de cinci-șase sute pe zi. Frigul se mai înmuie, mai ales ziua, dar rămase la fel de năprasnic noaptea. Ploile și ninsoarea se opriră și aveau să devină tot mai rare, pe măsură ce se apropiau de deșert. Aerul deveni și el mai uscat, asta se simți din faptul că respirația muribunzilor era mai șuierătoare.

Tabăra era păzită cu strășnicie, mai ales în partea sa dinspre oraș. Pentru cei câțiva care reușeau să iasă de sub pază și erau prinși pe câmpul întins dinspre oraș, pedeapsa era scufundarea pentru câteva ore până la gât în apele reci ale râului și apoi cei pedepsiți rămâneau în picioare, pe mal, în bătaia vântului. Cei care supraviețuiau erau trimiși spre corturi unde, dârdâind și aiurând, se stingeau puțin după aceea.

Deodată, catârul îngenunche, plecă botul și refuză apa. Fusesse un animal bun. Rupen îl mângâie îndelung, cu duioșie, pe frunte, lovindu-l apoi, de mai multe ori, în același loc în care îl mângâiasse, cu o piatră. Copiii îl plânseră, dar își șterseră lacrimile când simțiră gustul dulce al cărnii, care nu era ațoasă, precum carnea corbilor uciși și nici amară, ca cea a stârvurilor. Împărțiră în jur, iar ziua îi acoperiră ciozvărtele, alungând muștele. Le ajunse câteva zile și se mai întremară. Primiră și câte un pumn de *bulghur*, cei care ridicară privirile întrebătoare în fața acestui gest de milostenie, aflară de la Kior Hussein, același care îi pedepsea fără milă pe fugari, cufundându-i în apa înghețată, de ce trebuie să capete ceva putere: "Nu trebuie să muriți aici. Avem și așa destulă bătaie de cap. Pământul e lipicios, greu de săpat. O să muriți oricum. Dar cărați-vă de aici pe propriile picioare până în deșert. Acolo nici nu mai trebuie să se ostenească cu voi. Vă îngroapă vânturile și nisipurile."

Înțeleseseră că cei care primeau în căușul palmelor câte o cană de boabe trebuiau să plece mai departe. Îi lăsară să se apropie de râu și să bea din apa leșioasă, care avea să capete, precum apa Iordanului, gust de carne omenească. *Bulghurul* era un leac trecător pentru măruntaiele secătuite de dizenterie. Iar apa umfla grăunțele înghițite pe nemestecate în burtă, făcându-i să se simtă dureros de flămânzi dar și de sătui în același timp. Căci trupul cerea mai multă vlagă, dar stomacul, strâns de atâta nemâncare, se umflase gata să-și plesnească pereții subțiați de atâta măcinare în gol. Iar gustul de carne omenească pe care îl simțiră, după ce băură din apa Eufratului, coclind pe limbă, nu era decât o prevestire pentru grozăveniile ce aveau să urmeze.

Unii primeau mâncarea cu indiferență. Nu întindeau mâinile după bolul cu boabe, priveau în gol și se legănau, ca un fel de tremurat mai larg, împinși parcă dinăuntru de bătăile inimii care îi balansa ca legănarea unui pendul. Alții ridicau mâinile, dar nu reușeau să-și strângă degetele și boabele se scurgeau pe pământ. Duceau mâncarea la gură, incapabili să se mai aplece și să caute boabele pifirate primprejur și după ce priveau neputincioși cum boabele se scurg printre degete tot astfel ca și cum ar fi cufundat palmele în apă nu puteau decât, căutând boabele risipite, să-și lingă degetele. Cei mai mulți le înghițeau pe nerăsuflăte, fie pentru că foamea se transformase într-un fel de spaimă, fie pentru că, din cauza dinților care se clătinau ori a gingiilor sângerânde, nu mai aveau puterea să fărâmițeze boabele. Cu unghiile crescute și scormonind cu ele, prin țărână, după boabele căzute, căutându-le cu limba prin crăpăturile unde degetele nu ajungeau să apuce, apucând boabele cu buzele și ciugulindu-le pe ultimele dintre degete, cu hainele zdrențuite și fluturând ca niște pene, oamenii păreau un stol imens de păsări obosite. Unele zburau, negre și croncănind și rotindu-se pe deasupra, erau păsările adevărate care se amestecaseră printre ei, îmbulzindu-se laolaltă după grăunțe. Altele se târau și acelea erau păsările crescute în oameni, anume jivinele care se nășteau în oameni și care în clipa aceea luaseră chip de pasăre. Altădată, înfruptându-se din hoituri, cu gurile alungite și privirile sălbătice, păsările erau alungate și lor le luau locul lupii sau, căutând firele de iarbă prin terasamente, cu umerii gârboviți, animalele de povară. Și pe măsură ce aveau să coboare, una câte una, treptele celor șapte cercuri ale

morții, până la Der-es-Zor, jivinelor cu celelalte chipuri urma să le ia locul jivina cu chip de om.

Sahag slăbise, gleznelor îi erau doar ceva mai groase decât brațele. Mama lui drămuia ce mai rămăsese din săculeții de făină și de zahăr, pe care îi cumpăraseră în gară la Konya de la niște târgoveți care știindu-i unde se duc și adăugând prețul disperării, le ceruseră de trei ori mai mult decât făceau.

Împărțeau seara, pentru ca să poată dormi căci, observase Hermine, foamea e mai greu de suportat noaptea, ca orice altă durere, trupul fiind mai mult aplecat spre sine însuși, deci mai vulnerabil la cele ce se află în lăuntru său. La început împărți tuturor, apoi tot mai puțin lor și mai mult copiilor. Și la Meskené deloc bătrânei care, într-o seară, refuză mâncarea, își făcu o cruce mare, se întoarse cu fața la perete și muri ghemuită. Așa o și săltară în căruța cu morți, de dimineață, ghemuită ca o boccea și așa o și împinseră în groapă. Cum nimeni nu se îndeletnicea cu spălarea morților, nu-i priveghea și nu-i întindea cu mâinile pe piept în sicriu, nu mai aveau de ce să le pună cârpe cu apă caldă la încheieturi, ca să le întindă mâinile sau picioarele încovrigate. Nu aveau cu ce și chiar dacă s-ar fi ostenit să moaie zgârciurile înghețate și uscate ale încheieturilor, zadarnic ar fi fost căci în gropile comune trupurile nu erau așezate unul câte unul, ci mai degrabă rostogolite de-a valma. „Mai bine o mai țineam până după amiază, spuse Hermine. Până atunci gropile se umpleau și o așezau mai deasupra...” Rupen nu mai răspunse, ci se mulțumi doar să ridice din umeri. El nu mai vorbea, își sălta umerii și nici nu mai știa femeia dacă este pentru el un fel de a vorbi sau de a-și dezmorți spatele care era tot mai aplecat, arătându-l ca pe un bătrân gârbovit căruia doar barba îi părea în această nouă înfățișare nefiresc de neagră.

Bătrâna alesese momentul potrivit pentru a muri. A doua zi colțul de tabără în care se afla cortul lor fu înconjurat de soldați și împins iarăși la drum. După ce catârul murise, bătrâna nu ar mai fi putut oricum să mai meargă și ar fi fost trasă spre căruțele cu muribunzi care erau duse înapoi spre Lalé, unde singurele lucruri din belșug erau roiurile de gănganii și răbdarea cu care muribunzii, întinși unul lângă altul, erau lăsați să moară.

DIPSI. AL CINCILEA CERC. Pe măsură ce treptele se adânceau, marginile cercului se apropiau. De la Meskené la Dipsi erau numai cinci ore bune de mers. Convoiul avu nevoie de mai bine de două zile. Pentru prima oară pașii întâlneau ținuturile nisipoase care vesteau apropierea deșertului.

De aceea căruțele care adunau morții și muribunzii nu-i mai însoțiră. Doar, din când în când, groparii care adunau morții la un loc, așteptau vânturile să răscolească nisipurile și să acopere mormanele despuiate și înnegrite. Aceste două zile fură, însă, liniștite. Cerul se deschise și vânturile rămaseră potolite. Cadavrele zăceau pe marginea drumului, mare parte din ele sfâșiate de animale. Printre ele muribunzi, femei și bărbați epuizați de oboseală, foame ori sete, copii care nu înțelegeau ce li se întâmplă, așteptându-și, rezemați de pietre ori de trunchiuri uscate, moartea. Această strădanie de a rămâne așezați era ultima sforțare de a lupta împotriva morții căci altminteri, întinși pe marginea drumului, nisipul i-ar fi acoperit laolaltă cu cei mulți, înăbușindu-i. Așa cum se întâmpla cu cei care, fie ajunși la capătul puterilor, fie negăsind în jur vreo piatră sau vreun trunchi de care să se rezeme, se întindeau, așteptând să-i acopere lințoliul de pulberi înțepătoare.

Tabăra, alcătuită din câteva mii de corturi, era așezată într-o vale de pe malul drept al Eufratului. Cei care o așezaseră astfel judecaseră că, fiind încercuită de dealuri, mirosurile statornice ale morții și cele ascuțite ale dizenteriei și tifosului se vor răspândi mai greu. Drumul fiind mai scurt între Meskené și Dipsi decât fusese între Bab și Meskené, guvernatorul din Alep nu mai amenajase în stațiile intermediare aziluri pentru muribunzi, pe care să le boteze, eufemistic, *Hastahane*, adică spital. În schimb, dat fiind starea de epuizare în care ajungeau, după cele două zile de drum nisipos și apoi de cărări înguste de munte, convoaiele, întreaga tabără de la Dipsi se numea *Hastahane*. Și își merita numele, câtă vreme în cele câteva luni cât funcționa ca lagăr de concentrare aici muriră peste treizeci de mii de oameni.

Ceea ce se chema spital era cu totul lipsit de medicamente sau alte remedii, nu avea altă asistență decât a medicilor armeni care supraviețuiseră printre deportați și care nu puteau face altceva decât să denumească boala, atunci când aceasta nu era îndeajuns de evidentă și să socotească numărul zilelor până la moarte. Neexistând nici o formă de igienă, contagiunea se afla la tot pasul. Lagărul de la Dipsi nu a fost una dintre cele mai adânci trepte în

inițierea pentru moarte atât prin numărul mare al celor care și-au dat sufletul aici, cât mai ales prin numărul cu mult mai mare al celor care, contaminându-se aici, aveau să-și dea duhul mai departe, pe drumul spre Deir-Zor, locul unde și cel de-al șaptelea veșmânt al morții căzu.

Era deja martie. Ploile încetară. Când și când, spre seară sau în zorii zilei, se mai clătina câte o perdea de nori. Primăvara ar fi venit pe neobservate pentru deportații care priveau tot mai puțin împrejurul lor, și atunci cu teamă, atrași de tropotul cailor sau de flintele și chiotele beduinilor, ei priveau mai ales în jos. Și tocmai pentru că priveau spre pământ, descoperiră primăvara. În locurile acelea, spre Abuhahar, Hamam, Sebka și Deir-Zor, unde copacii deveneau tot mai rari, primăvara venea pe neașteptate ca oriunde, prin apariția smocurilor de iarbă. Fiind mai rare și ițindu-se printre pietre, firele erau mai subțiri, dar mai lungi. La început nu știură cum să le mănânce, își sângerară gingiile în marginile tăioase și se înecară cu firele ațoase. Apoi cei mai pricepuți și mai răbdători le arătară meșteșugul de a mânca iarbă. Firele de iarbă trebuie strânse ghem în palmă, deasupra trebuie presărată puțină sare, ea fiind cea care umezește amestecătura. Apoi cocoloșul de iarbă nu se mestecă și cu atât mai puțin nu se înghite dintr-o dată. El se moaie în salivă, câtă poți aduna în gura uscată și se ține astfel câteva minute până când gura înfometată o transformă într-un fel de pastă, ca la fiertură. Abia aceasta se mestecă și apoi, îmbucătățită și păstoasă, alunecă pe gâtlej. Când ierburile nu mai erau de găsit, Rupen smulgea rădăcinile pe care le spăla în apa Eufratului. Le tăia în bucăți mici și muiate în apă, puteau fi mâncate după câteva ceasuri.

Nu ploua, dar cerul nu era senin. Apropierea deșertului ridica un fel de pâclă pe care o ținea deasupra colbul răscolit de vânt. Cîinii și lupii se împuținaseră, locul lor fusese luat de hiene. Ele erau mai greu de prins, mai agere și mai obișnuite cu uscăciunea deșertului. Iar stârvurile lor erau de negăsit căci hienele, atunci când își simțeau sfârșitul, se retrăgeau și se pierdeau în pustiul din care veniseră. Rămâneau corbii, dar și aceia erau mai greu de prins, căci în pâcla sidefie nu mai puteau fi deosebiți nici ei de aerul gol, prin care nu treceau păsări și nici ei între ei, îngerii albi de îngerii negri.

Mirosurile nu doar îngroșau, ci îngălbeneau aerul. Erau aruncate ca un năvod peste tabără, ochiurile plasei erau prea mici măcar pentru a fura cu

nărilor o dâră de răcoare curată. Chiar și vânturile, abia răscolind nisipul, se împotmoleau în cele din urmă în miasele acelea. Iar duhorile, împletind ca niște șuvițe, miasele tuturor bolilor, șuierătura nărilor însetate, horcăiala verzuie a gurilor căscate, aburul supurând al rănilor deja albicioase, vălătucii burților calde încă și sparte de boturile hienelor, mirosul înțepător al sudorii prevestitoare de moarte și apoi cel dulceag al morții apropiate cu cel amărui al morții uscate, al putreziciunii, toate duhorile acestea otrăveau sevele trunchiurilor și ale rădăcinilor, astfel încât pe acea vale de la Dipsi chiar și lăstarii și iarba creșteau greu și aromele primăverii, neputându-se ridica, se lățeau, băltind în urmele lăsate de copitele cailor. Singura urmă folositoare a acelor miasme care se hrăneau atât din aburii celor vii și ai celor morți și care pătrundeau în egală măsură în cer și în pământ, în nărilor oamenilor și în sevele ierburilor, pe uscat și pe apă, era că pâcla lor lăsată pe apă făcea ca valurile să se spargă fără spumă, undele râului să curgă mai greoaie și, otrăviți de acest aer vătămător, peștii cu boturile căscate erau aruncați morți pe maluri, sau plutind cu burțile plesnite erau mai ușor de agățat cu cangea. La început cei care, dintre ei, erau preoți, făceau rugăciuni în fața coșului cu pești, rugându-se pentru îndulcirea cărnii otrăvite și pentru sporirea peștilor. Apoi nu-i mai adunară în coșuri căci, neîncrezători în fața puterii rugilor acestora și îmboldiți de foamea de sub propriile corturi, își căută fiecare norocul, scrutând valurile umflate și gâfâite. Coșurile rămaseră goale, preoților nu le mai rămase de împărțit decât ultima împărțășanie.

Cum peștii nu sporeau, iar iarba se împuțina de miasme, dar și de caii soldaților turci, care pășteau în jurul lagărului, Hermine și Rupen, după o sfâșietoare chibzuință, hotărâră să-l treacă pe Sahag în rândul curierilor.

Bunicii mei, Garabet Vosganian și Setrak Melichian, nu cântau, în clipele lor de singurătate, cântece ale deportării. Și nici alții dintre bătrânii armeni ai copilăriei mele. Poeziile pe care le citeam, copii fiind, la întâlnirile noastre ori cântecele pe care le ascultam erau mai ales despre fedainii care luptaseră în munți și nu despre măceluri și deportări. Convoaiele au coborât tăcute treptele inițierii pentru moarte. Poate pentru că suferința din lăuntru era prea puternică, pentru a mai lăsa să răzbată ceva în afară. Poate pentru că nu credeau că mai există ceva după. Ori poate pentru că toate acele grozăvii

erau cumplite doar simțindu-le și văzându-le, orice încercare de a vorbi despre ele era o suferință pe care n-o puteau îndura.

Suntem așadar, la Dipsi, cel de-al cincilea cerc care se desface de pe pântecul umflat al morții. Merg printre oameni, dau deoparte cearșafurile corturilor, îi însoțesc pe malul fruviului, încercând să deosebesc, dintre boțurile plutitoare, membrele omenești de peștii morți, mă plec cu ei scurmând printre pietre după viermi și după rădăcini. Dintre toți căutătorii, tocmai căutătorii de speranțe au dispărut. Ceea ce până la Meskené a fost dorință de a trăi dispărea cu încetul. Dorința de a trăi se preschimbă în încăpățănare de a trăi. Viața devine o stare semiconștientă, urmând ca în mijlocul ultimului cerc, la Deir-Zor, viața să devină o stare de inconștiență.

Dar, nerăzbatând în afară, deportații scriu pentru ei înșiși. Ceea ce pare inutil și stânjenitor pentru cei de dincolo de malurile întâiului cerc, este folositor pentru ei înșiși. Manuscrisele care au rămas din spațiul celor șapte cercuri ale morții se scriu pe drumurile deportării, oriunde se poate găsi o bucată de lemn, o bornă kilometrică, un trunchi cu scoarța moale, un perete. Multă vreme, până când ploile le-au spălat și vânturile le-au șters, au rămas scrise ori săpate pe lemn și pe piatră cuvinte și litere armenești. Cei care treceau lăsa de știre celor care veneau din urmă. Iar aceștia, dacă mai era loc, își adăugau propriile cuvinte. Iar în lagărele de deportare circulau foi de hârtie pe care oamenii le citeau unii de la alții. Ele nu erau semnate, de teama represaliilor și nici nu erau datate. Nici nu era nevoie. Realitatea, cu excepția zăpezii care se schimba în mocirlă și a noroaielor care se preschimbau în colburi rătăcite, cel puțin în ce-i privește pe oameni, era neschimbătoare.

Știrile vorbeau, pentru cei care intrau, despre realitățile fiecărui cerc al morții. Cei care trimiteau știrile despre un cerc către celălalt, erau curierii. Erau aleși dintre băiețandri, ei erau mai sprinteni și aveau posibilitatea să se strecoare fără a fi văzuți. Iar pentru a avea puterea de a străbate drumurile cu repeziciune, li se dădeau merinde pentru drum. Unii nu se mai întorceau, fie că erau încorporați în convoaiele mai avansate, scurtându-se astfel drumul spre moarte, fie erau uciși pe drum. De aceea, curierii erau întotdeauna voluntari și mai ales dintre orfani, căci puțini părinți alegeau să se despartă astfel de copiii lor. Cel care hotăra se numea Krikor Ankut, la capătul acesta

al convoaielor. Cel care răspundea, din capătul celălalt, la Deir-Zor, a fost Levon Şaşian, până în clipa în care a fost ucis după torturi inimaginabile.

Krikor Ankut îl măsură pe băieţandru, îl împinse, lovindu-l cu palma peste piept, dar Sahag găsi puterea să se proptească şi nu căzu. Atunci bărbatul hotărî că flăcăul e potrivit. Drumul până la Deir-Zor ar fi luat, la lumina zilei, cam şase zile de mers, ei însă mergând mai ales noaptea, iar ziua adăpostindu-se în scobiturile malurilor, drumul dus-întors dura mai bine de două săptămâni. Sahag află numele celui care, în lagărul de deportaţi de la Rakka urma să asigure merindea mai departe spre Deir-Zor. Căci pe lângă faptul că hrana era puţină, ar fi putut părea suspect ca un flăcău să aibă la el atâtea provizii. Pe de altă parte, oricât l-ar fi îmboldit foamea, Krikor Ankut îi interzise categoric să se apropie de aşezările de beduini şi să cerşească de mâncare.

Rupen şi Hermine şezură într-o parte privind, fără a şti dacă lucrul pentru care încuviinţaseră este în folosul ori spre pieirea fiului lor. Cineva păzea afară din cort, un altul aduse un vas cu apă. Hermine spălă cu băgare de seamă spatele lui Sahag, apoi băiatul se întinse cu faţa în jos şi cu braţele în lături. Krikor Ankut muie pana în călimară şi scrise încet, pe pielea băiatului, acoperindu-i spatele până la noadă cu litere mari şi cât mai stilizate pentru a simplifica semnele şi a termina cât mai repede, precum şi pentru a-l zgâria cât mai puţin pe flăcăul care suporta fără să crâcnească scrijeliturile penei. Cum pielea era întinsă pe oase, asta uşura treaba. Rămase o vreme nemişcat, pentru ca vopseaua să se poată usca. Apoi amestecară pământ în bolul de apă, făcură un nămol subţire cu care îi acoperiră umerii. Nu părea neobişnuit, astfel uns cu noroi era doar cu puţin mai murdar decât fusese înainte. Mai întrebă dacă ştie să înoate şi cum băiatul crescuse pe malul Bosforului, răspunsul fu afirmativ. Apoi Krikor îi arătă cu degetul pe ţărână drumul spre Deir-Zor. „Mergi noaptea, spuse. Ții malul Eufratului şi nu te depărtezi. Dacă vezi că nu mai ai scăpare te arunci în apă şi rezisti cât mai mult acolo, până când vopseaua se moaie şi apele o spală. Ei nu trebuie să ştie ce scrie acolo. La fel când te întorci. Mai ales când te întorci”.

Hermine primi, în numele băiatului, merindea pentru drum. Opri câte un pumn de grăunţe, de grâu şi de orez, pentru sora lui cea mică, apoi îl îmbrăţişă pe Sahag şi el se pierdu în noapte. Nu-şi luară ceea ce se cheamă

rămas bun. Într-un anumit fel, privind atâta moarte în jur și acceptând-o ca pe o stare ce urma să se petreacă, ei își luaseră deja de mult rămas bun unii de la alții.

Sahag făcu întocmai ce i s-a cerut. Își drămui mâncarea, răbdă vreo trei zile, dar nu se opri la Rakka, de teamă că nu va mai putea ieși de acolo. Când ajunse la Deir-Zor, îl căută pe Levon Șașian. Acesta șterse noroiul și citi mesajul lui Krikor Ankut, îl curăță iarăși, pentru a așterne alte litere apăsate, întinzându-i apoi, pe spinare, pojghița de nămol amestecat cu cenușă. Krikor Ankut văzându-l reîntors, îi dădu mai întâi un căuș de apă și un pumn de *bulghur*. Puse femeile să-l curețe și când citi, ceru să fie lăsat singur. Șterse cu mâna lui scrisul de pe umerii băiatului, îl îmbrățișă și-i spuse: "Nu spui nimănui ce-ai văzut la Deir-Zor. Cei mai mulți nu te vor crede și atunci nu-ți va folosi la nimic. Iar pentru cei care totuși te vor crede, nu le va folosi lor. Întoarce-te la părinții tăi." Când îl văzu, Hermine îl luă în brațe și plânse, nu atât de bucurie când îl simți din nou alături de ei, ci de milă.

La jumătatea lui aprilie lagărul de la Dipsi fu lichidat și ultimele convoaie plecară mai departe pe firul Eufratului. Lagărul fu înconjurat de soldați și jandarmi călări care năvăliră printre corturi, lovind cu bastonul și cu biciul, răscolind adăposturile și împingându-i spre margine, unde se formau convoaiele. Atunci când toți cei care putură să se țină pe picioare și alerga în ritmul cailor care îi împingeau ieșiră dintre corturi, fiind nevoiți să-i abandoneze pe muribunzi ori pe cei care se prăvăleau sub lovituri, se dădu semnalul de plecare. După aproape o oră de mers spre coline, întorcând capul spre lagărul-spital de la Dipsi, văzură un fum gros ridicându-se. Corturile fuseseră stropite cu benzină și li se dăduse foc. Din culoarea fumului și din forma vălătucilor înțeleseră că laolaltă cu țesăturile corturilor ardeau și trupuri omenești, uscate ori încă umede, muribunde, de-a valma.

RAKKA. CEL DE-AL ȘASELEA CERC. Drumul dură mai bine de o săptămână. Ziua începeau arșițele, iar nopțile rămăseseră din cale-afară de friguroase. Oamenii mergeau tot mai încet, clătînându-se. În fața acestor șiruri buimace, indiferente la imboldurile și șfichiuielile păzitorilor călare nu mai exista, cel puțin pericolul de a mai fi atacate de bandele înarmate, căci nu mai era nimic de jefuit. La popasuri doar, arabii se apropiau cumpărând cu

săculeți de grâu, fete. Convoiul ținând malul drept al fluviului, ajunseră în cele din urmă la Sebka, lagărul de pe malul opus Rakkâi, de unde orașul se vedea ca un tărâm miraculos și interzis. Eufratul reușea să astâmpăre setea deportaților. În ceea ce privește foamea, însă, erau tot mai puține șanse de a găsi ceva de mâncare. Când și când, jandarmii împărțeau, aruncând din galopul cailor, pungi cu alimente trimise de consulatele străine sau de așezămintele creștine. Trimise astfel, nepreparate și aruncate la grămadă, mare parte din ele se risipeau, oamenii trăgând de pungile de făină sau de zahăr și pulberile risipindu-se între unghiile care sfâșiau, fără să vrea nici în ruptul capului să dea drumul colțului de care apucaseră. Altele nu puteau fi mâncate, din cauza moliciunii dinților, cum ar fi boabele de năut sau de orez, pe care oamenii le înghițeau pe nemestecate, dar stomacul nu le putea digera, fie pentru că pierduse această deprindere fie pentru că, din cauza dizenteriei, nu-i mai lăsa timpul s-o facă. Rupen nu mai mergea după vânat, câinii erau tot mai rari, iar lupii umblau în haită, nu puține fiind cazurile în care se năpustiseră asupra răscolitorilor de gunoaie, devorându-i. El mergea laolaltă cu ceilalți să culeagă morții. Participa la săparea gropilor comune, operațiune mai ușoară, dat fiind că nu mai era nevoie să se proptească cu hârlețul în pământul tare ori lipicios, ci era de ajuns să ia cu lopata, ca și cum ar fi mutat dunele dintr-o parte în alta. Operațiune mai grea, totuși, dacă socotim că gropile trebuiau să fie mult mai adânci, altminteri brazdele mormintelor se ridicau de vânt, mutându-se de colo-colo, ca niște capace și lăsând morții dezgoliți.

La căpătâiul gropilor comune nu s-a rugat nimeni. Rareori și numai după ce ninsoarea ori ploaia se opreau, ele erau umplute imediat ce erau săpate. Altminteri erau umplute aruncând sau rostogolind trupuri de mai multe ori pe zi sau chiar mai multe zile la rând.

În gropile comune au fost înmormântați cu deosebire morții cei noi. Sau ar fi mai corect să spunem că în gropile comune au fost aruncați morții cei noi, căci numai înmormântări nu au fost acelea.

De la convoaiele duse în locuri izolate și ușor de încercuit, pentru a fi măcelărite și de la lagărele de concentrare, până la moartea prin împușcare, înfometare, scufundarea în apă înghețată ori arderea de vii a muribunzilor, toate mijloacele folosite pentru uciderea armenilor, pe drumurile Anatoliei, de

la Constantinopol și până la Deir-Zor și Mosul, au fost utilizate mai târziu de naziști împotriva evreilor. Atâta doar că în lagărele naziste deținuții purtau numere, iar această numărătoare macabră a sporit grozăvia crimelor îndreptate împotriva poporului evreu. Morții rămași în urma acțiunii de nimicire a poporului armean nu sunt mai mulți, dacă între crime de asemenea amploare se pot face comparații de acest fel, dar sunt mai nenumărați. Numele pe care le cunoaștem sunt mai ales ale călăilor, guvernatori, comandanți de lagăre, pașale, bey, aghale și ceauși. Victimele poartă rareori nume. Nici când moartea, lepădându-și, cerc după cerc, veșmintele nu a fost mai aproape de miezul ei, nici când moartea nu a fost mai nenumită.

Nu s-au inventat încă tradiții în ce privește alcătuirea gropilor comune. În ce fel trebuie săpată groapa, în ce fel trebuie așezați morții, dacă mai jos bărbații, la mijloc femeile și cel mai deasupra copiii, cum sunt ei spălați, cum trebuie îmbrăcați, ce fel de rugăciuni spune preotul și despre ce odihnă vorbește el pentru celălalt tărâm, ce fel de cruce se așază, câte brațe ar trebui să aibă crucea aceea și ce anume scrie pe ea. Nimic din toate acestea. Fiecare groapă comună are legile ei, iar singura trăsătură asemănătoare pentru gropile comune este graba cu care au fost făcute. Ceea ce alungă ideea oricăror obiceiuri statornicite, căci nu există o tradiție a grabei.

Mormintele se numesc și se împodobesc pentru ca să nu fie cu totul uitați cei înmormântați acolo. Gropile comune au fost făcute pentru ca cei aruncați acolo să fie uitați cât mai degrabă. Gropile comune constituie partea cea mai vinovată a istoriei.

Din acest miez al morții nenumite am desenat șapte cercuri, cu centrul la Deir-Zor. În spațiul acoperit de acestea, cu cea mai largă circumferință mergând până la Mamura, Diarbekir și Mosul, au murit atunci peste un milion de oameni, cam două treimi din toți morții genocidului armean. Noi știm că ei au fost acolo și că din cei care au intrat în cercurile morții, dintre cei care nu au fost islamizați, vânduți ca sclavi ori dați pentru haremurii, nu a scăpat aproape nimeni. Oricare putea muri oriunde. Nu există familie de armeni, pe lumea aceasta, care să nu fi avut pe cineva care a dispărut, ca într-o bulboană, în cercurile morții. Te poți ruga, așadar, pe marginea fiecărei gropi comune cu gândul că acolo se află cineva care a aparținut familiei tale.

Rupen știa că face un lucru bun. Moartea era un refugiu pentru situația umilitoare în care se aflau cei vii, iar gropile comune erau un refugiu pentru situația stânjenitoare în care se aflau cei morți. Dar mai exista un motiv pentru care Krikor Ankut împreună cu bărbaiții în putere se hotărâseră să grăbească scoaterea morților din corturi și săparea gropilor comune. Cu câteva zile mai înainte scosese, de sub un cort unde trăia o familie numeroasă, un mort fără chip. Priviră îndelung cadavrul cu obraji mâncați, de parcă mușcaseră din el șobolani. Dar în tabără, dat fiind că nu existau cotloane, nu existau nici șobolani. Înțelese fiecare, dar nu scoaseră o vorbă, nu depuseră nici un jurământ de tăcere, simțind că nimeni n-ar putea să povestească despre ceva atât de cumplit. Când semnele de acest fel se înmulțiră, bărbaiții se hotărâră să verifice ei înșiși în fiecare dimineață și seară, astfel încât nici un cadavru să nu rămână prea multă vreme sub corturi.

De la Alep se trimiseră la Rakka și Sebka garnizoane noi. Soldații și jandarmi se țineau departe de tabără. Lagărul nu era greu de apărat. Marginea lui dinspre nord era malul fluviului, iar Eufratul era greu de trecut chiar și pentru un bărbat în deplină putere. În stânga și în dreapta se întindeau câmpiile pe lărgimea cărora nu te puteai ascunde, iar spre sud deșertul. Pentru a păzi lagărul nu era nevoie de prea mulți soldați. Ei trebuiau să fie îndeajuns de mulți pentru a descuraja orice tentativă de scăpare din lăuntru. Și, într-adevăr, cu excepția micilor curieri, puțini au fost cei care au reușit să fugă, amestecându-se prin mulțimile pestrice ale iarmaroacelor de la Rakka și de acolo luând drumul invers convoaielor, spre Bab și Mamura, sau spre nord, către Urfa.

Soldații nu păzeau însă numai oamenii. Ei păzeau și jivinele și chiar păsările. Spaima de epidemiile care bântuiau printre convoaiile de deportați era mare printre locuitorii Rakkăi și printre triburile de beduini. De aceea, guvernatorul din Alep interzisese apropierea de lagăr a groparilor dinafara convoaielor, iar căruțele trimise în tabără fuseseră lăsate la îndemâna deportaților. Iar la sfârșit, acolo unde deportații înșiși nu uciseră caii pentru a-i mânca, ei fură împușcați, pentru a nu aduce cu dânșii vreo boală care, după atâta bântuială fără împotrivire, se întetise și devenea fără leac.

Stând doar și privind spre corturi, lustruindu-și cizmele, țesălându-și caii ori curățindu-și armele, soldații, în uniformele lor noi, arătau ca pregătiți

de paradă. Deportaților nu li se vedeau chipurile, fie pentru că erau departe, fie pentru că atunci când se apropiau de ei, pentru a arunca ajutoarele, treceau în goana cailor, fie pentru că asta nu avea oricum nici o importanță.

De altfel, sentimentul era reciproc. Pentru deportați soldații aveau unul și același chip, iar, pentru soldați, deținuții erau cu totul lipsiți de chip și chiar de sentimente omenești, câtă vreme ordinul pentru ei era să ochească fără milă pe oricine ar fi încercat să iasă din cel de-al șaselea cerc, fie el om, animal sau pasăre.

Erau două înfățișări diferite ale vieții, dar mai ales cu totul nepotrivite. În timp ce deportații se simțeau tot mai epuizați după luni în șir de osteneală și foame, soldații erau tot mai odihniți, căci deportații erau tot mai ușor de păzit și popasurile erau tot mai dese. În timp ce printre deportați foamea era atroce, stomacul lipindu-se, ca o membrană, de spate și lăsând coastele, ca niște gheare, să străpungă pielea întinsă a pieptului, soldații, dijmuid nemilos tainurile trimise de guvernatorul Alepului ori de organizațiile de caritate străine, aveau mâncare din belșug, ba chiar trăgeau și foloase din asta, vânzând prisosul la iarmaroc și rotunjindu-și simbriile. Iar ceea ce ducea nepotriveala și mai departe era că pe măsură ce deportații erau tot mai despuiați și mai zdrențăroși, uniformele soldaților se reînnoiau, erau tot mai lucitoare și caii lor mai înzorzonați.

Bărbații reușiseră să se organizeze astfel încât morții să fie culeși cât mai degrabă. Sosirea unui nou convoi de la Abuhahar și Hamam era urmată cu rezeziune de extinderea rețelei de colectare a morților. Ei începură să lucreze în ritmul morții. Acest fapt avu, însă, consecințe nefaste căci moartea, văzându-se dovedită, înteți ritmul. Iar pe de altă parte, dădu de gândit soldaților care priveau de departe și care înțelesesă că în lagărul de la Sebka oamenii au început să se supună unei rânduiei care este alta decât cea a morții, una care se opune ei și atunci cel care are curajul de a se opune morții se poate opune oricui pe lumea asta. Atunci grăbiră plecarea convoaielor spre Deir-Zor pentru a crea neorânduială. Ea, însă, nu se produse. Lagărul de la Sebka își refăcu echipele de culegători de morți; ele se reîntregeau mai ales de spaimă, nu spaima de moarte, cât spaima de ei înșiși.

Această putere de a se organiza, atât de neobișnuită pentru un lagăr de oameni zdrențuiți și aproape muribunzi putea fi tolerată la Sebka, unde nu

erau decât câteva mii de corturi dar ar fi putut deveni periculoasă la Deir-Zor, în miezul celui de-al șaptelea cerc, unde deportații se numărau cu zecile de mii.

De aceea într-o dimineață, comandantul trimise vorbă ca toți bărbații între cincisprezece și șaiszeci de ani să se adune la marginea lagărului. Urmau să fie trimiși la muncă, la terasamente. Și vor căpăta, bineînțeles, mâncare și apă de băut. Ei ieșiră dintre corturi și unii crezură că atâta vreme cât vor fi trimiși la muncă se cheamă că e nevoie de ei și, în consecință, vor fi cruțați. Alții ieșiră șovăitori și abia în urma amenințărilor ceaușilor că vor intra călări după ei în corturi. Iar alții, precum Rupen, se alăturară indiferenți. De când devenise vânător de îngerii, fără să-i pese prea tare de culoarea lor, ci numai de carnea ațoasă de sub pene, Rupen se golise pe dinăuntru, el trăia numai pentru a-și apăra copiii. Tocmai de aceea, când Sahag se iți după dânsul, socotind că la cei paisprezece ani ai lui ar putea fi primit în rândul bărbaților, Rupen îl opri și, cum vorbele nu fură de nici un folos, îi trase două perechi de palme care-l buimăciră pe băiat, dar avură darul să-l domolească.

Alții, însă, se încăpățânară să rămână ascunși, neîncrezători. Precum logodnicul fetei din cortul de alături, cu care se împrieteniseră. Ei împreună alcătuiau unul și tocmai de aceea fiecare dintre ei, bărbatul și femeia, putea lua înfățișările celuilalt. Năltuță, cu șoldurile înguste și cu sânii potriviți, femeia, îmbrăcată în haine bărbătești, la formarea convoaielor, nu atrăgea atenția soldaților și reuși să se ascundă de căutătorii de femei. Iar bărbatul, subțirel și cu obraji lipsiți de tuleie, cu părul alungit de sălbăticie, se îmbracă în femeie, așteptând cu sufletul la gură controlul corturilor. Dar aceasta nu se întâmplă. În clipa în care bărbații fură încolonați și numărați, se socoti că cinci sute e o cifră mulțumitoare și aducătoare de liniște, astfel încât se dădu ordinul de plecare.

Cinci sute de bărbați pentru lagărul care număra cam zece mii de suflete în acel moment părea deajuns. Oricum, partea bărbătească era împuținată în convoaie. Mare parte din bărbați fuseseră chemați la armată în toamna lui 1914 și cei care nu apucară să dezerteze trecând munții în Rusia, fuseseră dezarmați și împușcați. În timpul deplasării convoaielor către Deir-Zor, bărbații au fost țintele predilecte ale atacurilor războinice. În unele locuri chiar, pentru a nu greși, convoaiele erau de la bun început separate în bărbați

și femei, bărbații fiind uciși pe drum în ambuscade de bandele cecene ori de-a dreptul de soldații puși să-i păzească. Astfel încât cea mai mare parte a convoaielor era alcătuită din femei, copii și bătrâni, aceștia din urmă dispărând aproape cu totul, din cauza imposibilității de a ține pasul cu ceilalți, până la Sebka. Unele convoaie, mai ales cele care veneau din apus, făcuseră până aici, pe jos, peste o mie de kilometri.

Încât pe ultima treaptă, în miezul celor șapte cercuri ale morții, ajunseseră mai ales femeile și copiii, mulțimi lipsite de orice apărare.

Cele două perechi de palme date nu cu furie, ci cu disperare fură ultimele amintiri ale lui Sahag despre tatăl său, Ruben Șeitanean. Bărbații au fost duși spre sud, către deșertul Siriei, și împușcați. Iar moartea se reîntoarce atotbiruitoare, întinzându-se ca o mătase verde, care bălți deasupra lagărului.

Când convoiul în care intrară Hermine și cei doi copii ai săi, precum și cei doi îndrăgostiți, se urni la drum, primăvara era pe sfârșite. Apele Eufratului se mai demoliseră și se lipeziseră. Cum vilayetele, de-a lungul celor două izvoare ale Eufratului, fuseseră deja golite de armeni și convoaiele, tot împrușcându-se, ajunseseră de mult dincoace de marginea primului cerc, cadavrele din fluviu se răriră, iar celor mâncate de pești, înghițite de bulboane și agățate de maluri, altele nu le mai luă locul. Ca orice alt mormânt, Eufratul se închisese și făcuse din nou loc vieții, înotătoare ori sclipitoare, deasupra. Probabil că dacă drumul de la Meskené la Deir-Zor ar fi trecut prin oricare altă parte, deportații ar fi fost de mult morți din cauza setei, mai ales odată cu începutul arșiței. Așa însă, fluviul care amestecase atâta vreme apa moartă cu apa vie, își oferea acum apele limpezi. Și așa rămase tot drumul până la Deir-Zor, de unde Eufratul părăsi convoaiele în voia sorții, coborând spre întâlnirea cu Tigru.

DEIR-ZOR . AL ȘAPTELEA CERC. Convoiul era format, mai degrabă, din mogâldețe. Părea ușor în bătaia vântului, încât era mai degrabă un stol de păsări căzătoare decât o înșiruire de oameni. Fotografii rămase de la călătorii străini care au reușit să se apropie de convoaie sau au fotografiat, în urmă, pe cei rămași neputincioși la marginea drumului, așteptându-și moartea, ne înfățișează, pe drumul spre Deir-Zor, mai ales copii. Drumul spre al șaptelea cerc a fost un fel de cruciadă a copiilor. Având

aceeași soartă ca a tuturor cruciadelor neînarmate. Copiii din acele fotografii sunt scheletici, cu trunchiul împuținat, cu burta suptă, cu coastele zvâcnind ca niște arcuri de oțel peste scobitura pântecului, cu mâinile și picioarele subțiate ca niște crengi, cu capetele disproporționat de mari și la fel găvanele ochilor în care pupilele sunt fie ieșite din orbite, fie adâncite în fundul capului. Copiii privesc fără nici o expresie pe chip, alta decât rătăcirea minții, privesc ca de pe un alt tărâm, nu întind mâinile, nu cer nimic. În ochii lor nu e ură, au trăit prea puțin ca să înțeleagă și să condamne. Nu e nici rugămintă, căci au uitat ce e foamea, nu e tristețe, căci nu mai țin minte bucuriile copilăriei, nu e uitare, căci nu au amintiri. În ochii lor e nimicul. Neantul, ferestruica întredeschisă spre celălalt tărâm.

Prăbușirea cîte unei femei condamna la moarte și pe copilul ei. Cel mai adesea el rămânea la căpătâiul mamei sale, așteptând moartea împreună. Căci lipsiți de orice apărare în afara convoiului, copiii, ca niște păsări negre, veghind nedumeriți mamele muribunde, nu aveau nici o șansă de supraviețuire.

Hermine observă cu spaimă îmbujorările tifosului pe obrajii fetei. În scurtă vreme, din cauza arșitei, petele roșii se lățiră. Hermine merse astfel, strângându-și fetea de după umeri și lăcrimând. Sahag vru și el să ajute, dar mama lui nu-l lăsă să se apropie, pentru a-l feri de boală. Nici ea nu-l mai atinse, îl cerceta doar, cu privirea, în somn, căutând cu sufletul la gură semnele bolii. Uneori credea că le-a găsit. Alteori respira ușurată, fuseseră doar pete de praf care, înmuiate în sudoare, căpătau culoarea sângelui uscat. Se abținu să-l îmbrățișeze în somn, își mângâia doar fetea, fără să-i pese dacă se îmbolnăvește și ea, ba chiar dinadins, căci gândul de a o lăsa să moară singură și s-o lase să meargă neînsoțită pe lumea cealaltă o îngrozea pe Hermine care, neștiind ce să facă să-și vindece copilul, se ruga să moară împreună.

Drumul de la Sebka la Deir-Zor a fost cel mai lung și mai înfricoșător dintre toate. Erau peste o sută de kilometri de mers. Cum arșita începea să fie supărătoare chiar și pentru soldații călări, moțâind în șa pe lângă convoaiele care se târau cu tălpile arse de nisip, hotărâră să meargă noaptea, iar ziua se așezau pe mal, acolo unde dinspre fluviu mai sufla câte o adiere răcoroasă. Pușinii bărbați care mai rămăseseră improvizau corturi pentru a-i apăra de

nimicirea soarelui. Pe unii sminteala îi apuca dormind, tresăreau și se zbăteau; trebuiau loviți zdravăn ca să se trezească, să nu se sufoce în somn. Alții se sminteau treji fiind, fără a ști încotro se duc, dar drumul se sfârșea destul de aproape căci, uitând că trebuie să se apere sau, mai degrabă, pierzând deprinderea de a se apăra, cădeau doborâți de gloanțe.

Erau convoaiele fără umbră. Ziua, întinși pe pământ, nu lăsau umbre ori acolo unde mai răzbătea câte un petec de umbră, se înveleau în ea ca-ntr-o cergă. Iar noaptea, mergând șovăitori, împiedicându-se de pietre sau căzând în gropile de la marginea drumului, deveneau propriile umbre. Umbrele se lipeau ca sudoarea de trup. Convoaiele erau atât de slăbite încât nici nu mai aveau puterea să lase umbră și s-o tragă după ele, ca pe un năvod.

Ziua, oamenii dormitau întinși pe maluri sau, dacă întâlneau vreun curmal, ghemuiți ciorchine la umbra lui. Noaptea mergeau dormitând, fiecare pas fiind ca o tresărire din somn. Convoaiele fără umbră și dormitând avură nevoie de aproape două săptămâni pentru a ajunge de la Sebka la Deir-Zor.

Cum cei mai mulți abia dacă puteau mânca, stomacurile lipite de spinare refuzând să se mai desfacă pentru a măcina hrana, pe drum deportații primiră săculețe cu zahăr și făină. Soldații întindeau prelate, pe care deșertau făina și zahărul, de-a valma. Oamenii se apropiau fără să mai aibă puterea să alerge, fețele li se albeau de la pulberile răsturnate, căpătau chipuri livide, ca de ceară. Mâncau din căușul palmelor, lingându-și degetele, unii se aplecau și-și înfundau gurile direct în movilițele albe, ca niște făpturi sălbatice care își lipesc buzele de apă. Copiii mâncau din palmele părinților lor; hrana aceasta nici nu mai trebuia mestecată. Vântul prefira pulberile atât în văzduh cât și pe pământ, făina și zahărul se amestecau cu nisipul aruncat de copitele cailor. Nemaivând îndeajunsă salivă pentru a muia cristalele de zahăr sau pulberile de făină, ei țineau praful amestecat și zgrunțuros în gură până ce acesta se topea și intra în trup, lăsând în gură numai nisipul pe care oamenii, scoțându-și limba, îl curățau cu dosul mâinii.

Lagărul se găsea pe malul drept al Eufratului. De această dată era vorba despre o imensitate de corturi; ele se numărau cu zecile de mii. Deir-Zor era ultimul centru, către răsărit, unde se mai organizau astfel de lagăre. Dacă până atunci oamenii muriseră mai ales din cauza drumului, a foametei

sau a bolilor, lagărele respective fiind în primul rând centre de tranzit ale convoaielor, Deir-Zor avea să fie ceea ce mai târziu avea să se numească lagăr de concentrare. De la Deir-Zor nu mai exista tranzit.

De aceea, deportaților nu li se mai dădu nimic de mâncare. Cum vegetația era rară, iar bărbații care ar fi putut ucide acele vietăți ale deșertului ademenite de cadavre se împruținaseră, foamea deveni de nesuportat. Din cauză că trupurile erau atât de slăbite, bolile se răspândiră cu mai mare încetineală căci, odată intrate în trupuri, acestea nu mai aveau nici măcar atâta vlagă să poarte boala dintr-o parte în alta a trupului. Bolnavii de tifos nu mai făceau febră, căci nu mai generau anticorpi. În fața foamei, celelalte boli se retraseră, lăsând-o să muște din pânțele, să tragă pielea de pe oase și să usuce răunchii.

Incidentele erau tot mai puține. După ce conducerea lagărului descoperi grupul din jurul lui Levon Șașian care organizase nu doar jurnalele vii purtate pe piele de orfani dintr-un lagăr în altul, dar crease și un sistem de aprovizionare cu medicamente și hrană, atât cât se putea și, pe același sistem ca și în lagărul de la Sebka, echipe care reușeau să îngroape cadavrele în ritmul morții, după ce așadar toate acestea fură descoperite, Levon Șașian fu scos din tabără și ucis bestial de însuși Zeki pașa, șeful lagărului. După ce orice formă de organizare internă a lagărului fu suprimată și, în acest fel, după opinia soldaților, orice pericol de revoltă, lagărul căzu în letargie. Teama armatei de o asemenea revoltă părea, poate, nejustificată, câtă vreme soldații erau bine echipați, odihniți până la plictiseală și înarmați până în dinți, iar deportații tot mai scheletici, mai zdrențăroși și mergând șovăitori în beția morții. Numai că soldații se temeau de-adevăratelea și autoritățile din Alep și Deir-Zor deopotrivă. Soldații învățaseră să lupte împotriva altor soldați, iar armele lor fuseseră meșterite astfel încât să fie amenințătoare pentru dușmani care se tem de moarte. Nu se inventaseră încă armele care să bage spaima în cei care nu se tem de moarte. Istoviți și măcinați de foame, deportații se simțeau prea slăbiți pentru a încerca vreo revoltă. Ei nu erau conștienți că tocmai această împăcare cu gândul morții constituia forța lor de temut. Deși această putere a lipsei de frică în fața morții creștea cu fiecare nou cerc, drumul prin cele șapte cercuri ale morții nu a fost unul al revoltei. Drumul convoaielor a fost, mai degrabă, o așteptare a morții,

deportații nu au înțeles că moartea, rătăcind prin lagăr, devenise unul dintre ei; moartea a fost una din victimele cercurilor de la Deir-Zor.

Iar în afară, ea răzbătea decât ca un murmur surd. Un călător german care a reușit să îi privească de aproape pe deportații din Deir-Zor a rămas profund tulburat nu atât de lucrurile evidente, pe care fotografiile le arată în toată grozăvia lor, ci mai ales de un detaliu – în acel loc cumplit nu a văzut oameni plângând. Sau mai bine spus nu a văzut ceea ce în mod obișnuit se înțelege printr-un om care plânge, adică nu a văzut lacrimi.

Poate că asta se întâmpla din cauza slăbiciunii corpurilor, prea uscate de foame și de arșiță. Poate că oamenii erau nepăsători la semnele exterioare ale durerii lor. Nu este adevărat, însă, că ei nu plângeau. Numai că, în lipsa lacrimilor, ei plângeau altfel. Cei care mai aveau puterea de a sta așezați se legănau, ceilalți plângeau cu ochii larg deschiși către cer. Dar plânsul era un fel de geamăt neîntrerupt, cu voce joasă, și care, repetat de mii de piepturi, se auzea ca un ison. Plânsul nu era o dâră pe obraz, ci un sunet. Cum isonul acesta, aproape fără băgare de seamă, ajunsese, curgând fără sfârșit și acordându-se cu lumea înconjurătoare, să sune precum vuietul vântului printre dune ori curgerea apelor Eufratului, plânsul nu osteni nici o clipă, până când ultimele convoaie din Deir-Zor fură duse spre platourile unde deportații erau uciși. Plânsul acesta uscat ținea loc și de rugăciune, și de blestem, și de tăcere și de mărturisire, iar unora le ținea loc și de somn. Mulți adormeau plângând în felul acesta, alții mureau plângând și plânsul se mai simțea în pieptul încremenit, ca dintr-un tub de orgă. Am auzit plânsul acesta când bunicul meu Setrak se legăna în șezlongul lui din grădină și murmura sau când bunicul meu Garabet se încuia în camera lui și se oprea din cântatul la vioară. Din toate câte s-au petrecut la Deir-Zor, despre plânsul acesta uscat, ca un vânt căznit prin îngustimi, putem spune că nu a fost ucis până la capăt.

La început plânsul gemut îi irită pe soldați, mai ales că, repetat de ape și de vânt, venea parcă de peste tot. Apoi se obișnuiră, isonul se dovedi mai sigur decât orice santinelă, câtă vremea curgea egal însemna că nu se petrece nimic neobișnuit. S-ar fi oprit dacă oamenii ar fi găsit și altă îndeletnicire decât să moară sau să-și plângă morții. S-ar opri, spuneau soldații, dacă deportații s-ar revolta sau dacă ar muri cu toții. Deportaiții, cu

excepția cazurilor de sminteală și care sfârșeau cel mai adesea cu un glonț în piept pe întinderile înconjurătoare, nu s-au revoltat. De murit, nu muriră chiar atât de repede și nicidecum fără intervenția oamenilor, deoarece se pare că trăind atât de mult printre deportați, moartea ajunsese să-i iubească. Deși lagărele au fost desființate după câteva luni și deportații, în acest timp, au fost mai toți uciși, izonul nu a încetat la Deir-Zor.

Atunci, însă, cu urechile ciulite la zgomotul acesta care-și afla albia lui, mai largă chiar decât a Eufratului, soldații turci nu-și făceau prea multe griji în legătură cu paza lagărului de la Deir-Zor. În partea de sud și de răsărit nu era nevoie de pază, căci acolo era deșertul. Oricine ar fi încercat să fugă prin direcția aceea nu avea nici o șansă de a supraviețui. Era apoi Eufratul care mărginea lagărul și care nu dădea nici el vreo speranță.

Deir-Zor a fost, o vreme, destinația tuturor convoaielor, fără ca autoritățile să se hotărască ce au de făcut de atunci înainte. Probabil că se așteptau ca pe drumurile acelea convoaiele să dispară cu încetul, astfel încât Deir-Zor să fie doar un soi de lazaret, unde cei care totuși ar fi ajuns să-și dea cu repeziciune duhul, un fel de Hastahané, cum se găseau la Téfridjé și Lalé. Se întâmplă însă că, în ciuda tuturor prilejurilor care li se oferiră din belșug, câteva sute de mii de deportați se încăpățânară să trăiască. Sau, mai degrabă, cu gândurile rătăcite și cu ochii adânciți în fundul capului uitară, pur și simplu, să moară. Lagărul devenea tot mai numeros și mai greu de stăpânit, nu atât din cauza oamenilor, cât mai ales din cauza celor care se abăteau asupra lor sau a celor pe care le stârneau, anume bolile și miasmele. Cum autoritățile din capitala imperiului doreau o soluționare grabnică și definitivă a chestiunii armene, Deir-Zor deveni, din loc de destinație, stație de tranzit. Nu mai era însă tranzitul dintre două lagăre, ci tranzitul dintre două lumi.

Dintre toate suferințele, cea care se înstăpâni asupra lagărului, mai puternică decât bolile sau decât durerile, se dovede a fi foamea. Lipsit de orice sursă de alimente, lăsat în voia hranei întâmplătoare, de la ierburi, fructe strepezite sau miere sălbatică, până la stârvuri de animale, lagărul de la Deir-Zor intră într-o stare halucinantă. Trupurile scheletice mergeau spre Eufrat să bea apă, cu un mers șovăielnic, reușind cu greutate să țină drumul și tremurând din toate încheieturile. Ședeau apoi cu fața în arșiță, legănându-se

și gemând, hrănindu-se parcă din lumină, ca plantele. Unii, pierzând rostul oricărui alt lucru și al oricărui alt sentiment decât foamea băgau în gură tot ce le cădea în mână, rodeau scoarță de copac, cărpe impregnate de gustul sărat al sudorii sau fecale care, din cauza înfometării, ieșeau tari și împuținate, ca ale caprelor. După uciderea lui Levon Țașian și a celor care, trudind la gropile comune, încercau să adăpostească morții, cadavrele începură iarăși să întârzie sub corturi. Apărură din nou morți fără chip ori fără o mână sau un picior. Cei care, la câteva zile odată, cutreierau corturile pentru a scoate trupurile sfârtecate sau descompuse, nu se mai cutremurau. Unii chiar o făceau dinadins, din vânători de corbi sau de hiene deveniseră vânători de morți. De aceea cei de sub corturi îi măsurau cu băgare de seamă și nu încredințau oricui mortul lor.

Chiar și atunci operațiunea se dovedea nu tocmai ușoară. Era din ce în ce mai greu să îi deosebești pe cei morți de cei vii. Cei vii zăceau ore întregi nemișcați și adesea adormeau cu ochii deschiși, orbind din cauza arșiței care le ardea albul ochilor. Iar cei morți tresăreau uneori, din cauza diferențelor mari de temperatură dintre noapte și zi, atunci când încheieturile se muiau la soare sau, din contră, se strângeau odată cu gerul nopții. Așa încât începură să-i culeagă la întâmplare, unii se mai întorceau de la marginea gropii, treziți de icnetul aruncării peste ceilalți.

Când se dădu semnalul, convoaiele reîncepură să se formeze. O parte fură îndreptate spre răsărit, către Marat și Suvar. Altele meraseră spre apus, luând drumul Damascului. În ambele direcții, deznodământul era același. Odată ajunși pe un platou pe care avangarda îl socotea convenabil, soldații se depărtau, apoi încercuiau convoiul și trăgeau cu flintele din toate părțile. Atunci când nimeni nu mai rămânea în picioare, își înfigeau baionetele în țeava puștii, scoteau iataganele și treceau peste trupuri, măcelărind, astfel încât ceea ce glonțul nu nimerise, să fie desăvârșit cu tăișul. Convoaiele numărau între trei sute și cinci sute de suflete. Soarta era de fiecare dată aceeași, diferența era că uneori soldații lăseau treaba pe seama cecenilor sau a beduinilor, mulțumindu-se doar să-i inspecteze la sfârșit, ca să se încredințeze că treaba a fost bine făcută.

Hermine își aștepta, cu copila în brațe, moartea. Fetița era tot mai bântuită de friguri, noaptea Hermine se așeza deasupra ei, încercând s-o

încălzească. Sahag reuși să aducă un pumn de curmale verzi, odată găsi chiar o rodie care scăpase din șaua unui soldat. Mâncară, unul câte unul sâmburii acri-dulci, ținându-i îndelung sub limbă. Această rodie salvă viața lui Sahag deoarece faptul că, pentru câteva zile, gândea că are ceva de mâncare îl ajută. În cortul celălalt, cei doi îndrăgostiți sufereau de foame fără să poată căuta hrană, căci femeia nu-și lăsă cu nici un chip bărbatul să părăsească adăpostul de teamă că soldații îl vor vedea și-l vor ucide. Ei păreau a se hrăni unul prin celălalt și, înlănțuiți fiind, rezistară în felul acesta. Până într-o seară când, odată cu venirea frigului, se desprinseră unul din brațele celuilalt și se ridicară. Își scoaseră hainele, iar femeia i le întinse Herminei. „Dă-i-le copilului, spuse. Tremură de frig.” Erau cu totul goi. Hermine îi privi cu nespusă uimire, nu din cauza goliciunii lor care, ca orice altceva se putea întâmpla trupului, nu era ceva neobișnuit în lagăr. Erau, însă, nespus de frumoși. Aveau o lumină stranie în priviri, părul li se netezise și lucea în jurul frunții, carnea avea o albeață sfâșietoare, coapsele ei se arcuiseră și pieptul i se rotunjise, iar mușchii lui se încolăciseră și se încordaseră în jurul oaselor. Lumina li se adunase broboane pe umeri și în jurul lor umbră nu se făcu. „Am venit să ne luăm rămas bun”, spuse el, dar parcă buzele nu i se clintiră. Apoi își luă femeia de mână și se depărtă, siluetele rămaseră multă vreme sub privirile lor, poate și din cauza conturului de lumină pe care îl căpătaseră trupurile lor. Atât de luminoși fiind și atât de nepăsători, plutind, parcă, deasupra nisipurilor, Hermine și Sahag așteptară cu urechile încordate zgomotul împușcăturilor. Dar nu se întâmplă nimic nici după ce întunericul se lăsă peste lutul și ceara trupurilor lor. Rămase numai un miros nedeslușit, ca de fum, al unor tăciuni de smirnă și de ambră. „Au scăpat”, șopti Hermine. „Mă duc să-i chem înapoi, spuse Sahag. Într-colo e deșertul, or să moară negreșit. Nimeni nu s-a întors viu dintre nisipuri.” Hermine îi făcu semn să se așeze și veni lângă el. „Lasă-i...Sunt frumoși și fără păcat. Mă tot gândesc că Rupen are dreptate.” Ea vorbea despre bărbatul ei la timpul prezent, ca despre cineva care e dus departe și are să se întoarcă, deși la vremea aceea, fără ca ea să o știe, Rupen fusese deja ucis împreună cu convoiul bărbaților de la Sebka. Sau poate că știa, dar folosea deja timpul prezent pentru a descrie faptele celor morți, de care se simțea mai aproape. „Rupen are dreptate. Dumnezeu a murit. Lasă-i pe ei să meargă

înainte. Aici unde i-ai văzut ultima oară, la marginea lagărului de la Deir-Zor, e hotarul grădinii Edenului. E poarta raiului, la doi pași doar. Ne-am întors de unde am plecat la începutul începutului. Dar între timp lumea s-a stricat de tot. Poate că ei vor lua lumea de la început și vor crea un alt Dumnezeu.”

Sahag privi prin întuneric unde trupurile alăturate ale bărbatului și ale femeii sale mai pâlpăiră odată vederii lui și apoi se stinseră. Și dintr-o dată o adiere veni spre fruntea băiatului, proaspătă și foșnitoare. De parcă în drumul celor doi nisipurile se dădură deoparte și răsăriră din pământ tot felul de pomi plăcuți la vedere. Două brațe ale unui fluviu cu mult mai mare se uneau în fața lor: ele erau Tigrlul și cu Eufratul. Iar bărbatul, mergând în grădina udată de apele acelea lăsă în urmă neamul său, pe tatăl și pe mama sa și se lipi de femeia sa și se făcură un singur trup.

Dar aici, printre oameni, pe măsură ce convoaiele, câteva sute de oameni de fiecare dată, erau duse pe platourile transformate în locuri de execuție, spre Suvar sau pe drumul Damascului, alte convoaie veneau dinspre apus, coborând spre ultimul cerc al morții. Astfel încât în acea lună de iulie a anului 1916, mulțimi se desprindeau, mulțimi se alăturau și, în ciuda aceluia du-te-vino, lagărul de la Deir-Zor rămânea egal cu sine, ca nemișcat. Ținuturile din jur se umpluseră de oseminte. Ultima frotnieră fusese trecută. Cei vii se ofereau celor morți, făcând din îngroparea lor singura îndeletnicire ce o mai aveau. Cei morți se ofereau celor vii, ținându-le de cald, ca niște veșminte, în nopțile geroase și folosindu-le, celor pe care foamea îi smintise, drept cuminecătură.

Hermine privea, cu ochii rătăciți, la copila ei. Arșița verii, care trăgea broboanele de apă care mai ținuseră legate sărurile în trupuri, începură să ucidă oamenii, uscându-i. Cei vii și cei morți, care se asemănau prin nemișcare și prin tresăririle ce îi cuprindeau când și când, acum începuseră să se asemene și prin culoarea închisă, uscată, a obrazilor.

Lagărul de concentrare, după ritmul în care se succedau execuțiile, avea să se desființeze în toamna aceluiași an. Chiar și fără acele execuții, în condițiile detenției de la Deir-Zor, nimeni nu ar mai fi putut supraviețui până la iarnă. În vara aceea mureau, mai ales, copiii. Mulți rămăneau uitați și neîngropați, printre corturi, ca niște carcace goale, ghemuite și înnegrite. Hermine auzea de astfel de cazuri care se înmulțeau în corturile alăturate și

se îngrozea. Aștepta cu nerăbdare să fie incluși într-un convoi, sperând, nu știa ce, dar dorind din tot sufletul să plece din locul acela. Cu ochii deschiși, privind nemișcată în sus, copila șoptea, din când în când, „Mi-e foame!”. Când geamătul ei deveni continuu, tânguitor în timpul expirării și șuierător când trăgea aer în piept, Hermine se hotărî și porni printre corturi. Se întoarse după un ceas cu mâinile goale. „Nu ți-au dat, nu-i așa?” întrebă, cu glas stins, fetița. Ea clătină din cap, cu privirile rătăcite. „Nici tu să nu le dai, mai târziu, de la mine...”, zâmbi trist copila. Hermine își duse mâna la gură, atât de tulburată încât uită să-și mai alunge băiatul atunci când acesta se apropie să o mângâie. Ea îl privi cu totul neobișnuit, apoi îl prinse de încheietură. „Vino!”, îi spuse, cu o voce nouă. Îl trase afară din cort, către margine, în susul apei, acolo unde arabii își aduceau animalele la adăpat. Rămase în picioare lângă fiul ei, pe malul apei, rugându-se să se întâmple cât mai repede.

Arabul care se apropie îi privi fără blândețe, cu curiozitate, mai ales pe băiat. Cum Hermine și băiatul știau turcește, ar fi putut să se înțeleagă în acele cuvinte comune pe care Mahomed le lăsase pe întinderile credinței lui. Dar nu mai era nevoie, căci știau bine despre ce e vorba. Această împrejurare se repetase de mii de ori de-a lungul convoaielor sau la marginea lagărelor. Și pentru ca lucrurile să fie limpezi, Hermine dădu drumul mâinii lui Sahag și îl împinse un pas înainte, rămânând cu palma așezată pe umărul lui, ca nu cumva băiatul să o rupă la fugă înapoi. Sahag, în ciuda slăbiciunii lui, nu părea atins de boală și arabul, în loc de încuviințare, își trase desaga de pe cal. Scoase un săculeț de făină și îl întinse femeii. Ea îl prinse cu amândouă mâinile și atunci, simțindu-se eliberat din strânsoare, Sahag vru să fugă. Dar arabul îl prinse de mijloc și de ceafă și îl aruncă pe cal, ca pe o desagă. Sări în spatele lui și, scoțând un chiot, se depărtă în galop. Hermine rămase multă vreme pironită locului. Băgă mâna în săculeț și scoase un pumn de pulbere pe care și-l îndesă în gură, înăbușind, astfel, orice strigăt.

Apoi totul se petrecu foarte repede. Băiatul zăcu ceva vreme într-un altfel de cort, mult mai mare, împodobit cu covoare și cu inscripții neînțelese pe pereți, în care locuiau oameni care vorbeau o limbă răgușită și răstită, care îl priveau cu indiferență, dar totuși îi aduceau pe rând de mâncare, îi ștergeau sudoarea de pe frunte și îi schimbau așternuturile. Când fu destul de întremat ca să călătorească, îl așezară pe cal și se adânciră spre ținuturile secetoase,

unde singurele îndeletniciri, atunci când nu pândeau caravanele, erau, pe timpul nopții, păzirea focurilor în care sfârâia grăsimea de cămilă, iar în timpul zilei adulmecarea apei. Sahag nu-și amintea precis din acele zile decât rugăciunile tânguie ale bărbaților și veșmântul alb pe care îl primise, înconjurat de ritmul acela tânguitor, pe care durerea ascuțită a mădularului sfârtecat risipi dăre de sânge, fără să înțeleagă de ce această durere nouă și bărbătească stârnește zâmbete și atâta mulțumire pe chipurile celorlalți. Primi, odată cu acest veșmânt alb și însângerat, un nume nou, Yusuf, fără ca despre numele cel vechi să-l întrebe careva. Dar asta fu spre folosul lui căci, atunci când, mai târziu, îl căutară, urcând până la Urfa și Diarbekir, nu-l găsiră, căci nu știau de cine să întrebe.

Yusuf deveni un flăcău destoinic. Învăță să țină cămilele de căpăstru și să le păzească la adăpat. Deprinse meșteșugul călăritului, se obișnuia cu hrana aceea uscată și învăță ce e răbdarea, în fața priveliștilor nisipoase care păreau a fi, zile întregi, aceleași. Primi haine bărbătești, avea calul lui, singura făptură cu care mai putea vorbi armenește, și se ghemuia, împreună cu ceilalți, în zilele potrivite, la răsăritul și la apusul soarelui, către miazăzi, bâiguind ceva care suna a rugăciune. Ar fi putut rămâne un bun călăreț al deșerturilor, cu trupul său deja călit de cercurile morții, cu genele lungi care îi apărau ochii de nisipuri, cu fața smeadă, pregătită să înfrunte bătucirea vântului și cu părul negru, creț, bun apărător pentru arșiță. Faptul că nu știa araba fu în folosul său. Nimeni nu-l sâcâi cu întrebări și nu trebui să povestească despre sine. Nu trebui să se roage unui profet care i se înfățișase însângerându-l, păstrându-l pentru sine pe celălalt care i se înfățișase sângerând.

Ar fi putut fi un bun călăreț al acelor întinderi și ar fi putut, poate, ajunge într-o bună zi conducătorul tribului său. Ar fi coborât iarna spre malurile Mării Roșii, până aproape de Medina și, măcar odată în viață, până la Mekka, apoi ar fi urcat, prin Ierusalim și Damasc, până la locurile pe care le cunoștea atât de bine și chiar mai sus, spre munți, la Ras-ul-Ain și Mosul. Yusuf rămasă însă stingher printre ai săi și ceilalți îl lăsară în pace, mulțumiți că e destoinic și fără să tulbure conversațiile neînțelese pe care le purta cu calul său.

Yusuf trăia cu nedumerire viața aceea. Lămurirea îi veni, însă, așa cum se întâmplă când întrebările nu sunt prea precise, dintr-o dată. Veniseră până la Mosul. Fusesse o zi bună. Vânduseră brânză de capră și piei de cămilă. În cort era cald și liniște, mirosea a frigare, dar înainte de a se așeza pe perne în jurul focului, numărau galbenii pe care îi legau în săculeți. Apoi femeile admirară darurile - chihlimbar, țesături și podoabe. Iar pe cea mai frumoasă dintre podoabe, stăpânul cortului o strânse în pumn și o dăruie, deschizând vrăjitoarește degetele, celei mai tinere dintre femeile sale. Ea o prinse la gât și se răsuci, bucuroasă, dănțuind în jurul focului, în sunetul ascuțit al *zurnalei* și în ritmul tobelor cu clopoței. Focul scânteia și sfârâia de la picăturile de grăsime, fețele luceau și se alungeau odată cu flăcările, ritmul tobelor se uni cu bătăile din palme și femeia se rotea, purtată de tinerețea ei și de bucuria podoabei pe care tocmai o căpătase. Și pe care băiatul o văzu, când ea ajunse, legănând șoldurile și scuturându-și sânii din rădăcina umerilor, chiar în dreptul său. Talismanul acela prins în lăntug de aur și purtat la vedere și cu mândrie, băiatul și-l aminti însoțit de gestul sfios al mamei sale care îl ascunsese sub haine. Nimeni nu-l observă când se strecură afară din cort. Singurul lucru pe care îl putu face, cu mințile răvășite, fu să alerge bezmetic. Fugea nici el nu știa de cine, fugi până i se tăie răsuflarea și căzu în genunchi. Și cum simțea nevoia să iasă din trupul lui, să se smulgă, începu să strige. Se așeză pe nisip și, legănându-se, strigă cât îl țineau puterile. Atunci când strigătul se stinse, lăsă în loc, în ritmul legănării, geamătul de la Deir-Zor, plânsul uscat, Yusuf deja murise. Fusesse o ființă nefericită, străină, tăcută, rătăcind în locuri pe care nu le cunoștea și printre Dumnezei în care nu credea. Născut din sângerare și ucis din strigăt. Nu așa cum se întâmplă atunci când un trup ucide un alt trup, adică străpungându-l din afară spre lăuntru, Yusuf muri străpuns din lăuntru în afară, chiar de trupul peste care se adăugase, ca o tunică albă și însângerată.

Dezgolit de veșmântul acela nou, cu Yusuf căzut la picioare, ca o haină netrebuincioasă, Sahag se întoarse printre corturi. De astă dată, nemaifind fiu al tribului, veni pieziș, ascunzându-se în întuneric, ocolind focurile și deschiderile corturilor. Merse la adăpostul animalelor și își scoase încet calul de căpăstru. Mersul lor prin nisip fu tăcut, calul îl urmă fără să simtă vreo schimbare ascultându-l și adulmecându-l, căci pentru el Yusuf nu

existase niciodată. Apoi galopul i se auzi, dar atunci cal și călăreț erau departe.

Luă drumul spre apus, pe o traiectorie inversă convoaielor, din păcate, însă, trecerea înapoi a cercurilor morții, de la paștele morților la paștele învierii, nu înseamnă și o reîntoarcere în timp. Dimpotrivă, urcând treptele, una câte una, din adâncimea unde căzuse ca într-o fântână, nu găsi decât urmele convoaielor, supraviețuitori care cerșeau la marginea drumurilor, nume noi și înfricoșătoare date prăpăstiilor care măcinau, în grohotișuri, oseminte, copii din neamul lui, îmbrăcați în șalvari, cu Yusufi crescând, ca în niște cuibare, în piepturile lor și învelindu-se în firele sufletului lor, ca o crisalidă. De multe ori voi să se întoarcă în cort, să-l ucidă pe arabil acela, sub privirile femeilor și ale copiilor lui și să ia înapoi talismanul mamei sale. Apoi își spuse că arabilul nu are nici o vină, cel care a smuls lăntișorul de la gâtul mamei sale este în altă parte și ar trebui să ducă un război prea mare ca să-l afle sau ca să-l ucidă pe toți asemenea lui, ca să fie sigur că ucigașul mamei sale și-a primit pedeapsa. Apoi, arabilul se dovedise în cele din urmă binefăcătorul său și nu era vina lui că vremurile ieftiniseră atât de mult ființa umană, încât beduinul prețluisese viața băiatului la un săculeț de făină.

La Ras-ul-Ain, Sahag reîntâlni calea ferată pe care o părăsise, coborând cu fața umflată și roșie de lipsa aerului și a apei, din vagoanele de vite, cu doi ani înainte, la Mamura. Își vându calul și merse, o zi și o noapte, cuibărit într-un colț de vagon până la Izmit. Nu mai găsi la întoarcere nimic care să-i arate drumul. Și atunci o vreme drumul său fu cel al trenurilor și al vapoarelor care îl duseră spre apus, până la Bazargic și apoi la Silistra.

Câtă vreme fugi, amintirile îl lăsară în pace. Când se așeză, în cele din urmă, la Silistra, intră ucenic la un negustor, apoi își deschise propria dugheană; când, mai apoi, începu să-și caute o nevastă și până o găsi, întârzia cu fetele care așteptau marinarii în port, vâlul de beduin aruncat la picioare ca o eșarfă se însufleți, sâsâi ca un șarpe și porni pe urmele lui Sahag. Astfel el se pomeni, într-o seară, cu chipul lui Yusuf printre luminile lămpii cu gaz, oglindit în fereastră. Îl privi îngrozit cum dănțuie, în sunet de tobe și zurnale, cum își sfâșie veșmântul alb, de om al deșertului, cum își ține mădularul în mână și-l freacă, țopăind și cu priviri sălbatice, cum slobozește, gâfâind, printre degete, nu sămânță, ci sânge. Sahag nu găsi altminteri cum

să alunge vedenia care-l stropea cu sămânța ei urât născătoare, decât apucând o unealtă și lovind cu ea în fereastră. Yusuf hohoti, chipul lui se sparse, se înmulți în alte o mie de chipuri și se prefiră, ca alcaliile, în odaie. Sahag se dezmetici, se privi așa cum era, cu chipul sălbăticit, cu hainele în neorânduială și cu mădularul încă neînmuat și sluțit în mână. Înțelese că Yusuf intrase în el și că nu spărgând ferestrele și acoperind oglinzile putea să lupte împotriva acelu chip translucid.

Sahag și Yusuf se urau, dar știau că sunt siliți să trăiască împreună. Yusuf suportă înzecit caznele la care fusese supus Sahag, fiind nevoit să îndure închinăciunile către alt mântuitor și rânduielele întru totul cuviincioase ale aceste crdiște. El se răzbună, însă, pe neamul acesta străin lui prin singurul mod care-i stătea la îndemână, adică prin mădularul care purta semnul nașterii sale, otrăvindu-i sămânța. Legat fiind de acea sămânță, rămasă veșnic searbădă, care se răea și se împutina odată cu trecerea anilor, Yusuf se împutina și el. În copilăria mea, Sahag Șeitania era deja un om bătrân. De aceea eu nu l-am cunoscut pe Yusuf.

Despicat în două, obișnuit ca fiecare jumătate a sa să o pândească și să o urască pe cealaltă, să aștepte ca celălalt să adoarmă pentru a-l putea lovi dar fatalmente adormind împreună și separându-se cu adevărat numai în vis, căci cele două jumătăți nu puteau visa în același timp, ci visau cu rândul, acel tărâm al viselor rămânând neamestecat, Sahag, pe măsură ce jumătatea cealaltă se împutina împreună cu resemnarea sa și a soției sale, Armenuhi, cum că nu pot avea copii, având obișnuința de a urî și, nemaiputând adăposti între firidele sufletului său desjumătățit, începu să-i urască pe ceilalți. Mai întâi pe cei asemeni cu Yusuf. Dar cum aceștia erau destul de puțini în jurul său și ura sa neconsumată scrâșnea ca dinții jvinelor care trebuie să sfârtece, altminteri cresc până ajung să spintece propria țeastă, Sahag își revărsă ura pe bolșevici. Prilejul cel nesperat se ivi după război când, spre deosebire de perioada dinainte când singurul comunist din Focșani era un zarzavagiu bețiv, a cărui singură activitate politică era să înjure în gura mare, mă rog, pe cât se putea cu limba împleticită, în ziua de 10 mai dinastia și regele, până când autoritățile se învățaseră minte și-l arestau dis-de-dimineată, netrezit încă din beția nopții trecute, deci taciturn, după război, așadar, orașul se umplu de comuniști. Sahag obișnuia să le spună toptangii, comuniști la drumul mare.

Comuniștii îl răsplătiră pentru afecțiunea ce le-o arăta cu generozitatea lor obișnuită, adică jefuindu-i magazinul, apoi, când nu mai fu nimic de jefuit, confiscându-i-l cu totul. Sahag se bucura de fiecare dată, luați!, urla, agitându-și brațele și țopăind într-un picior, jefuiți!, arunca după ei cu cutiile de cacao Van Houten, ați uitat s-o luați și pe asta! sau cu pungi de boabe de cafea care se risipeau pe trotuar, ca gândacii.

El avu ideea să instaleze radioul Telefunken în cavoul lui Seferian și mergea de unul singur noaptea să asculte în cimitir Radio „Europa Liberă”. Urmări cu priviri lacome batalioanele Armatei Roșii, care se pierdeau pe șoseaua spre Tecuci și apoi șezu neclintit ceasuri întregi, urmărind la televizorul cât o farfurie al doamnei Maria, de peste drum de casa noastră, de pe strada 6 Martie, transmisiunea în direct a înmormântării lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, fără să scape nici un detaliu, crăpând semințe, bând bere, chibîțînd ca la stadion. „L-au iradiat rușii, spunea, fără, de data asta, vreo undă de reproș la adresa lor. I-au deschis icterul!”

Și tot Sahag Șeitanean fu cel dintîi care se lăsă ispitit de fascinația hărților. Smulși din locurile copilăriei lor, bătrânii armeni fugiră, emigrară, traversară deșerturi, continente, mări și oceane, dar nu călătoriră cu adevărat. Mersul prin lume fu o parte a tristeților și nu a curiozităților sau a bucuriilor lor. Ei au fost, de aceea, călători ai întinderilor de hârtie, precum scorpionii de cărți.

Colile cartografiate erau ca o tăietură în lumea reală, deschizând o nouă dimensiune. Pe hărțile acestea războaiele se terminau întotdeauna altfel decât în realitate, fedainii din munți spulberau armatele, prizonierii reușeau să scape din lagărele de deportare, iar războinicii din încercuiri. Americanii debarcau în Balcani, parașutiștii englezi împânzeau cerul, rușii se cuibăreau în adâncurile Siberiei. Și, bineînțeles, Armenia era întinsă de la Caucaz până la Tyr și Sidon, din Anatolia până la lacul Urmia, așa cum era pe vremea lui Tigran cel Mare. Lumea era o suprapunere de hărți, împânzite cu săgeți, încolăcite sau radiind, dezinvolve, și care semnificau debarcări, eliberări, alungări, retrocedări, elan și triumf. Dintre toate hărțile, cea mai puțin însemnată și, de aceea, cea mai puțin băgată în seamă, era cea mai de jos, așternută direct pe iarbă, adică realitatea însăși.

Pe hărțile sale, tocmai din acest motiv, funcționau alte tratate și războaiele se încheiaseră altcumva. Tratatul de la Sèvres era în vigoare. Întâlnirea de la Yalta nu avusese loc și creionul cu vârful dinadins tocit al lui Stalin nu împărțise Europa. Sahag Șeitanean și ceilalți armeni ai copilăriei mele erau mai degrabă oameni ai hărților și nu ai pământului. Ei erau uneori atât de nepăsători și cu privirile duse atât de departe încât parcă se înfășurau odată cu hărțile și dispăreau de pe lumea aceasta.

În *Cartea șoptelor* fiecare aromă, fiecare culoare, fiecare licăr de nebunie are magul său. Lumea e un ghem care, fără a se micșora, se deșiră totuși la mai multe capete, fiecare având, cu funia legată de brâu și atârând ca niște mătănii, călăuza sa. De data aceasta călăuza tărâmurilor felurite, magul hărților era Micael Noradunghian. Ceilalți îl înconjurau, privind continentele, cu ochii măriți, cum se netezesc sub mâinile sale. Bunicul meu ședea înțelept și tăcut, nimic altceva nu dovedea, precum hărțile, că dincolo de vraiștea vremurilor există totuși un tâlc anume. Anton Merzian uita să mai întrebe și în fața hărților, unde era loc pentru toți, nu se mai certa cu Krikor Minasian. Ștefănuță Ibrăileanu, Mgârdici Ceslov, Agop Aslanian, Vrej Papazian, Ovanez Krikorian și toți ceilalți se apropiau sfioși, lăsându-se călăuziți spre acest nou Bethlehem, unde mântuirea se prezenta sub forma unei hărți. Sahag Șeitanean privea răvășit și copleșit de minunăția aceea, singurele momente în care, cu măruntaiele dezmoțite, se împăca cu Yusuf.